

GİBTÜ İslami İlimler Fakültesi Dergisi SIRAT
GIBTU Journal of Faculty of Islamic Sciences SIRAT
ISSN 2757-8631 | e-ISSN 2717-8064
Kasım / November 2021, 2/2: 155-196

**Mütekellimûn ve Fukahâ Usûlcülere Göre Delâletin Mukayesesi
ve İki Ekol Arasındaki Görüş Farklılıklarının Furû Fıkha Etkisi**

Muhammed Latif ALTUN

Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
İslam Hukuku Anabilim Dalı
Assis. Prof., Ardahan University, Faculty of Theology,
Department of Islamic Law
Ardahan, Turkey
mlatif7263@hotmail.com
orcid.org/0000-0003-3186-4664

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 09 Ekim / October 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 22 Ekim / October 2021

Yayın Tarihi / Published: 30 Kasım / November 2021

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Kasım / November

Cilt-Sayı / Volume-Issue: 2/2

Sayfa: 155-196

Atıf / Citation: Altun, Muhammed Latif. “Mütekellimûn ve Fukahâ Usûlcülere Göre Delâletin Mukayesesi ve İki Ekol Arasındaki Görüş Farklılıklarının Furû Fıkha Etkisi [Comparison of Signs According to Mutakallimun and Fiqh Methodists and The Effect of Differences of Opinion between the Two Schools on the Fiqh of Furû]” *Sirat* 2/2 (Kasım/ November 2021): 155-196.

İntihal Taraması / Plagiarism Detection: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal taramasından geçirildi. / This article has been reviewed by at least two referees checked for plagiarism.

**Mütekellimûn ve Fukahâ Usûlcülere Göre Delâletin
Mukayesesi ve İki Ekol Arasındaki Görüş Farklılıklarının Furû
Fıkha Etkisi**

Öz

Fıkıh usûlü ilmi, naslarda geçen ibarelerin hükümlere ve lafızların anlamla olan bağlantısına delâlet yollarıyla ulaşmaya çalışır. Bu yüzden usûlcüler, lafzın manaya delâleti yollarına özel ilgi duymuş ve eserlerinde buna müstakil bölümler ayırmışlardır. Konu usûl ilmi için erken sayılabilecek dönemden itibaren mütekellimûn ve fukahâ ekollerinin farklı tasniflerine sahne olmuştur. Şâri'in hitabını doğru yorumlamak ve bundan isabetli hükümler çıkarmak bu çabanın önemli sebeplerindendir. Nassı doğru anlama ve isabetli hükümlere varma noktasında İslâm hukuk metodolojisindeki iki ekolün delâlet kavramına yükledikleri anlam ve delâleti tasnif etmeleri etkili olmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada delâlet kavramının anlamına, önemine ve tarihi seyrine vurgu yapıldı. Başta mütekellimûn ekolü olmak üzere fukahâ usûlcülerinin delâlet ve mantûk-mefhum ile ilgili metodolojik yaklaşımlarına, bunların isimlendirilmelerine, tasniflerine, bu tasniflerin neticelerine ve her iki ekolün kullandığı delâlet metotlarının karşılaştırılmasına yer verildi. Çalışmanın sonunda meydana gelen metodolojik yaklaşım farklılığının furû fıkha olan yansımalarına ve meydana getirdiği farklı görüşlere, âyet ve hadisler bağlamında işaret edildi.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Fıkıh Usûlü, Delâlet, Mantûk, Mefhûm.

Comparison of Signs According to Mutakallimun and Fiqh Methodists and The Effect of Differences of Opinion between the Two Schools on the Fiqh of Furû

Abstract

The science of fiqh method has tried to reach the connection of the phrases in the revelation with the provisions and the meaning of the words by means of indication. For this reason, the methodologists have paid special attention to the ways in which the word indicates the meaning and have allocated separate chapters in their books. The subject has been the scene of different classifications of the schools of mutakallimun and fukahâ since the period that can be considered early for the science of methodology. Interpreting the address of the judge correctly and making correct judgments from it are important reasons for this effort. The effect of the sign in understanding the revelation correctly and making correct judgments, and the classification of the meaning and sign attributed to the concept of signification by the two schools of Islamic legal methodology is important. Due to this importance, in this study, the meaning, importance and historical course of the concept of dalalet were emphasized. The methodological approaches of the fukahâ methodists, especially the school of mutakallimun, about the notion of signification and logic, their naming, classification, the results of this classification and the comparison of the methods of signification used by their schools are given. Afterwards, the reflection of the methodological approach difference on the fiqh and the different views it created were pointed out with verses and hadiths.

Keywords: Fiqh, Fiqh Method, Sign, Spoken, Concept.

Giriş

Kur'ân ve Sünnet, insanların, kişisel ve toplumsal hayatını, inanç, ibadet, hukuk ve ahlâk konularını bazen genel hatlarıyla bazen de ayrıntıya girerek düzenleyen iki temel kaynaktır. Bu iki kaynaktaki hayatın geçmiş ve geleceğini kapsayacak, kişinin ferdî mutluluğuna ve sükûnetine vesile olacak, toplumu huzura kavuşturacak prensipler, açıklama ve tavsiyeler bulunmaktadır. Söz konusu kaynaklarda bulunan amelî hükümlerle ilgili bilgilerin de insanın hayatında önemli bir yeri vardır. Bu bilgilere ulaşmak, bunlardan hayata ilişkin sonuçlar çıkarmak, bu kaynakların muhatabı olan Müslümanlara ait bir sorumluluktur. Bu sorumluluk, başta sahâbe olmak üzere sonraki Müslümanların Kur'ân ve Sünnet'i nasıl anlayacakları, bu iki kaynaktan nasıl istifade edecekleri ve hangi temel esaslara bağlı kalacakları noktasında arayışa itmiş; onları nasların tertibinden/nazmından ve lafzından hükümlerin istinbâtı için birtakım usûl ve ilkelerin tespitine yönelik çabaya sevk etmiştir. Kur'ân'ın ve Sünnet'in hitabından hüküm çıkarma metodolojisi olarak bilinen fıkıh usûlü ilminin temellerinin atılması bu çabanın neticesinde olmuştur. Tarihî süreçle birlikte ortaya çıkan farklı mezhep, düşünce ve anlayışlar belirginleşmiştir. Böylece, amelî hayata ilişkin dinî hükümlerin aslî kaynağı Şâri'in hitabı olsa da bu iki kaynağın lafızlarının anlaşılmasına yönelik istinbât ve yorum tekniklerinin de bu hükümlerin tali kaynağıdır söylenebilir.

Kur'ân'ın sübutu ve nazmı katî olsa da bunun ahkâma delâleti bazen kat'î bazen de zannîdir. Sünnetin de büyük çoğunluğunun ahkama delâleti zannîdir. Bu iki kaynaktan isabetli hükümlerin istinbât edilmesi, tespit edilen metod ve kuralların doğru kullanılmasıyla mümkündür. Usûlcülerin isabetli hükümler elde etme çabası, onları farklı metodlar izlemeye ve kurallar vaz' etmeye sevk etmiştir. Metod ve kuralların tespiti noktasında meydana gelen

yoğunlaşma fıkıh usûlünde mütekellimûn ve fukahâ ekollerinin¹ oluşmasına zemin hazırlayan sebepler arasında sayılabilir.

Usûlcülerin lafızdan isabetli anlamlar çıkarma noktasında çaba sarf ettikleri alanlardan biri de lafzın delâleti meselesidir. Lafzın delâleti hakkında dilcilerle ana hatlarıyla aynı bilgileri paylaşan usûlcüler, daha da teferruata inerek delâlet teorisini sistemleştirmişlerdir. Hükümün kaynağının Arapça olması, usûlcülerin Arap diliyle ilgilenmelerini, nahiv ve lügat ilmini bilmelerini ve ancak bunun neticesinde hükümleri istinbât etmelerini gerekli hale getirmiştir. Nitekim onların Arap diline, nahiv ve lügat ilmine olan ilgisi usûl müdevvenatında açıkça görülmektedir.²

Kur'ân ve Sünnet'in doğrudan ve açık bir şekilde anlaşılan lafızları ile kapalı olan ve dolaylı olarak anlaşılan hitabı arasında ayırım yapılmıştır. Lafzın delâletinin doğrudan ve açık bir şekilde delâlet ettiği medlûl ile kapalı ve dolaylı anlatım neticesinde ortaya çıkan medlûl, farklı delâlet isimleriyle kategorize edilmiştir. Hitabın bu delâlet şekilleri, her iki ekolün usûlcüleri tarafından farklı şekillerde tasnif edilmiştir. Mütekellimûn usûlcüleri, lafzın delâletine ilişkin ana hatlarıyla iki sınıflandırma yapmıştır. Bunlardan birincisi,

¹ Bk. Mehmet Aziz Yaşar, *Tâciüddîn es-Sübki ve Usûlcülüğü*, (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2018), 101-101

² Konuyla ilgili Cüveynî *el-Bürhân* isimli kitabında “Şeriat/nas Arapça’dır. Bu yüzden bunun lafızlarına itina ile yaklaşmak gerekir. Bu da ancak nahiv ve dil noktasında kemal derecede yetkin olmaya bağlıdır.” ifadesini kullanmıştır. Bk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf el-Cüveynî, *el-Bürhân fi usûli'l-fikh*, thk. Salah b. Muhammed, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 1/165. Gazzâlî müçtehidin vasıflarını sayarken “Müçtehidin lügat ilmini bilmesi gerekir. Çünkü şer'in lafzı Arapça'dır. Arap kelamını anlayabilmesi için bu gereklidir.” ifadesini kullanmıştır. Bk. Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1419/1998), 572. Ayrıca konu ile ilgili bk. Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfi es-Sübki, *el-İbhâc fi şerhi'l-Minhâc*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995), 3/255; İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât*, thk. Ebü Ubeyde b. Hasan, (b.y.: Dârü İbn Affân, 1417/1997), 5/52.

asıl-ma‘kûlü’l-asl, diğeri ise mefhum-mantûk şeklinde olmuştur. Birinci ayrımı, erken sayılabilecek bir dönemde İbn Fûrek (v. 406/1015), Hatip el-Bağdâdî (v. 463/1072) ve Ebü’l-Velîd el-Bâcî (v. 474/1081) yapmıştır. Bunlar, “asl” başlığı altında kitap, sünnet ve icmâi, “ma‘kûlü’l-asl” başlığı altında ise lahnü’l-hitâb, fahve’l-hitâb, delîlü’l-hitâb ve ma‘nel-hitâb delâlet şekillerini ele almışlardır.³ İkinci ayrım ise Cüveynî (v. 478/1085) ile başlayıp Gazzâlî (v. 505/1111) ile devam etmiştir. Sonraki kelamcı usûlcülerin esas aldığı bu ayrım daha çok yaygınlık kazanmıştır.

Fukahâ ekolünde ise *Usûlü’ş-Şâşî* isimli kitap Ebû Ali eş-Şâşî’ye (v. 344/955) nispeti doğruysa onunla başlamıştır. Kitapta zikredilen ayrım, İbâretü’n-nas, işaretü’n-nas, delâletü’n-nas ve delâletü’l-iktizâ şeklinde yapılmıştır. Daha sonra Şâşî’nin bu şekildeki ayrımının, Debûsî (v. 430/1039) ile devam ettiği kabul edilir.⁴

³ Bağdâdî kıyasın unsurlarını ele alırken “Asl: Hükümü lafızdan ya da kendinden anlaşılan şeydir. Fakihler aslı iki şekilde kullanmışlardır. Bunlardan birincisi, Kitap, Sünnet ve İcmâ gibi delil olan asıllar, ikincisi, makûl-i asıldır ki bu da kıyas, delîlü’l-hitâb, fahve’l-hitâb delâletleri için kullanılır.” ifadesini dile getirmiştir. Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit el-Bağdâdî, *el-Fekîh ve’l-mütefekkih*, thk. Adil b. Yusuf, (Suudi Arabistan: Dârü İbn Cevzî, 1421), 1/512. Bâcî şu ifadeleri kullanmıştır: “Şer‘in delilleri asl, ma‘kûl-i asl ve istishâbü’l-hal olmak üzere üç kısma ayrılır. Asl, kitap sünnet ve icmâdır. Ma‘kûl-i asl, lahnü’l-hitâb, fahve’l-hitâb, ma‘ne’l-hitâb ve hasırdır. İstishâbü’l-asl ise, aslın halinin istishâbidir.” Ebü’l-Velid, el-Bâcî, Sülayman b. Halef b. Sa‘d b. Eyyüb b. Varis, *el-İşâre fi usûl’l-fikh*, thk. Muhammed Hasan & Hasan İsmail, (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003), 54.

⁴ Davut İltaş, *Fıkıh Usûlünde Mütakellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2011), 30. Şâşî, naslarla ilgili fasıl başlığının hemen altında “(Nasslardan) kastımız, nassın ibaresi, nassın işareti, nassın delâleti ve nassın iktizâsıdır.” ifadesini kullanmıştır. (Şâşî, *Usûlü’ş-Şâşî*, 99). Ancak Usûlü’ş-Şâşî olarak bilinen bu kitabın Ebû Ali eş-Şâşî’ye nispeti tartışmalıdır. Konunun detayı için bk. Ali Pekcan, *İlk klasik Hanefî Usûl Eseri (!) olarak bilinen ‘Usûlü’ş-Şâşî’ adlı eserin müellifi ve muhtevası üzerine bir değerlendirme* İHAD, 2, (Konya: 2003), 267-272. Debûsî de “Kıyas dışında açık nas ile sabit olan hükümlerin kısımları” başlığı altında, “Delâlet, nassın kendisiyle, işaretiyle, delâletiyle ve iktizâsıyla olmak üzere dört kısma ayrılır.” ifadesini kullanmıştır. Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer ed-Debûsî, *Takvîmü’l-edille*

Ekollerin delâlet kavramı etrafında oluşturduğu bu sistemli ilkeler ve kurallar bütünü, hükümlerdeki derin farklılıkları bertaraf ettiği gibi keyfiliğe de mahal bırakmamıştır. Tarihi süreç içerisinde elde edilen bu ilkeler ve kurallar, pratiğe de yansımış ve isabetli hükümlerin elde edilmesine vesile olmuştur.

Önemine binaen mütekellimûn ve fukahâ usûlcülerinin delâlete ilişkin izledikleri yöntemlerin mukayesesi ve sonuçları hem metodolojik hem de pratik yönleriyle bilinmelidir. Ancak bu da öncelikle her iki ekolün delâlet kavramına yüklediği anlamı ve delâlete ilişkin yapılan tasnifi bilmekle mümkündür. Delâlet kavramı etrafında cereyan eden bütün görüş ve tasniflerin ele alınması bir makalenin sınırlarını aşmaktadır. Çalışmamızın sınırını aşmamak kaydıyla delâlet noktasında her iki ekolün izlediği yöntem ve yaptıkları tasnif ana hatlarıyla ele alınacaktır.

1. Delâletin Kavramsal Çerçevesi

Sözlükte yol göstermek, irşâd etmek anlamlarına gelen delâlet kavramı usûlde, bir hal ve keyfiyette olan bir şeyin bilinmesiyle başka bir şeyin bilinmesi olarak tarif edilir.⁵ Delâlet, söz, davranış, yazı, hareket ve durum gibi herhangi bir şeyin, anlam ve hükümle olan bağlantısını ifade etmek için kullanılır. İfade edene dâl, ifade edilene ise medlûl denir.⁶ Ali'nin belli bir şahsa ve dumanın ateşe delâleti gibi.

fi Usûli'l-fıkh, thk. Halil Muhyeddin el-Meyis, (b.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001), 130

⁵ Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzak ez-Zebidî. *Tâcü'l-arûs*, (b.y.: ts.), 498; M. Naci Bolay, "Delâlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1994), 9/119-122.

⁶ Ebü'l-Hasan Alauddin Ali el-Merdâvî, *et-Tahbîr şerhü't-Tahrîr*, thk. Abdurrahman el-Cebrîn & Avd el-Karenî, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000), 1/317; Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyn el-Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, (Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1983), 104; Bolay, "Delâlet" *DİA*, 119.

Delâlet kökünden gelen ve sözlükte yol gösteren, doğru yola, doğru sonuca götüren delîl, terminolojide üzerinde doğru düşünüldüğünde kişiyi medlûla ve maksada ulaştıran şeydir.⁷ Bâkillânî'ye (v. 403/1013) göre delâlet ve delîl kavramları müteradiftir.⁸ Cessâs (v. 370/980), delîli bir topluluğun rehberine benzeterek “Çünkü rehber olan şey, tefekkür edilir ve takip edilirse kişiyi maksadına ulaştırır.” ifadesini kullanmıştır.⁹ Kur’ân ve Sünnet’in anlaşılmasına ve bunlardan hüküm çıkarılmasına yardımcı olan metodolojiye de delil denir. Dolayısıyla fikhın delilleri aslî kaynaklar olan Kur’ân ve Sünnet’ten müteşekkil olsa da bu kaynaktan hüküm elde etmeye yarayan metotlar da fikhın delilleri sayılır. Zira usûlcüler, usûl ilmini “şer’î hükümlerin bilgisine ulaştıran deliller”¹⁰ şeklinde tarif etmişlerdir. Yapılan tanımdan anlaşıldığı üzere delâlet, lafzî ve gayr-i lafzî olmak üzere iki kısma ayrılır. Lafzî olan delâlet mantık, cedel ve edebiyat ilimlerinin ilgi alanını oluştururken, fıkıh ve usûl ilimlerinde her iki delâlet türüne yer verilir.¹¹

2. Mütakellimûn Usûlcüleri Anlayışında Lafzın Manaya Delâleti ve Kısımları

Mütakellimûn ekolüne göre delâlet kavramı mantûkun delâleti ve mefhumun delâleti olmak üzere iki ana başlık altında ele alınmaktadır. Mantûk kavramı, farklı şekillerde tarif edilmiştir. İbn Hâcib (v. 646/1249) mantûku “Nutm mahallinde/telaffuz esnasında

⁷ Ali Bardakoğlu, “Delil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1994), 9/138-140.

⁸ Muhammed b. et-Tayyib b. Muhammed b. Cafer el-Bâkillânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*. thk. Abdülhamid b. Ali, (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 1/207.

⁹ Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, (b.y.: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1414/1994), 4/7.

¹⁰ Ebû'l-Hasan Seyyifüddin Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Abdürrezzak Afifi, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.), 1/7.

¹¹ Dilsizin işaret ile boşaması ve köle azât etmesi ya da boşamanın ve azât etmenin yazı ile meydana gelmesi gibi hususlar işaret delâletinin fûru fikhında kullanıldığının örnekleridir.

lafzın manaya delâletidir.”¹² şeklinde tarif etmiştir. O, diğer usûlcülerden farklı olarak mantûku ve mefhumu delâletin kendisi saymıştır. Ancak onun bu yaklaşımı tasvip edilmemiştir.¹³ Cüveynî ise mantûku “Zikredilen lafızdan açıkça anlaşılan şey” şeklinde tarif etmiştir.¹⁴ Cüveynî’nin bu tarifinden de mantûkun aslında lafzın delâletinden medlûl olduğu anlaşılmaktadır. Âmidî (v. 631/1233), mantûku tarif etmeden önce bazı usûlcülerin yaptığı “telaffuz edildiğinde lafızdan anlaşılan mana”¹⁵ şeklindeki tarifi, iktizâ delâletini kapsamadığı gerekçesiyle eleştirmiş, daha sonra “Söylenildiği zaman lafzın delâletinden anlaşılan manadır (hükümdür).”¹⁶ şeklinde tarif etmiştir. Esasen Âmidî’nin bazı usûlcüler diyerek kastettiği İbnü’-d-Dehhan (v. 592/1196) gibi usûlcülerin yaptığı tarife, iktizâ delâletini kapsamadığı için temkinli yaklaşmak gerekir. Bu yüzden telaffuz edildiğinde mefuz olmayan iktizâ delâletini de kapsaması yönüyle, Âmidî’nin tarifi daha kapsayıcıdır.

İbn Hâcib, daha sonra mantûku, sarîh/açık ve ğayr-i sarîh olmak üzere iki kısma ayırarak, sarîh mantûku “Lafzın doğrudan kendisine

¹² الدلالة المنطوق وهو ما دل عليه اللفظ في محل النطق İbn Hâcib, mantûkun kendisini delâlet saymış, diğer usûlcüler ise mantûku medlûl saymışlardır. Bununla ilgili farklı açıklamalar için bk. İbnü’l-Hâcib Ebû ‘Amr Osman b. Ömer b. Ebî Bekir, *Muhtasari’l-Müntehâ*, (Adudüddin el-İcî’nin şerhi ve Teftâzânî’nin haşiyesi ile birlikte), thk. Muhammed Hasan İsmail, (Beyrut: Dârü’l-Kütbi’l-İlmiyye, 1424/2004), 3/157.

¹³ Sa’düddin Mes’ûd b. Fahriddin et-Teftâzânî, *Hâşiyetü alâ muhtasar İbn Hâcib ve Şerhi’l-Adud*, thk. Muhammed Hasan, (Beyrut: Dârü’l-Kütbi’l-İlmiyye, 1424/2004), 3/157.

¹⁴ ما يستفاد من اللفظ نوعان أحدهما متلقى من المنطوق به المصرح بذكره والثاني ما يستفاد من اللفظ وهو مسكوت عنه لا ذكر له على قضية التصريح Cüveynî, *el-Bürhân*, 1/165.

¹⁵ İbnü’-d-Dahhân *Takvîmü’n-nazar* isimli kitabında mantûku şu şekilde tarif etmiştir: (المنطوق هو الأمر الذي يفهم من القول في محل اللفظ). Bk. İbnü’-d-Dehhan, Muhammed b. Ali b. Şuayb, *Takvîmü’n-nazar fî mesâile hilâfîyye zâi’e*, thk. Salih b. Nasir, (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1422/2001), 1/94

¹⁶ المنطوق ما فهم من دلالة اللفظ قطعاً في محل النطق Âmidî, *el-İhkâm*, 3/66.

vaz'edildiği şey"¹⁷ şeklinde tarif etmiştir. Ona göre sarîh mantûk, lafzın mutabaka veya tazammun yolu ile manaya delâlet etmesidir. Adudüddin el-Îcî (v. 646/1355) onun tarifini şerh ederken “Sarîh mantûk, lafzın kendisine vaz' edilen manaya, mutabaka ve tezammun yolu ile delâlet etmesidir.”¹⁸ ifadesini kullanmıştır. İbn Hâcib, gayr-i sarîh mantûku “Lafızdan iltizâmî yol ile anlaşılan şey” şeklinde tarif etmiştir.¹⁹ Onun bu tarifine göre iltizâmî delâlet, gayr-i sarîh mantûkun kapsamına girmektedir.

İbn Hâcib, iktizâ, îmâ ve işaret delâletlerini ğayr-i sarîh delâletin kapsamında değerlendirmiştir. Çünkü o, gayr-i sarîh kavramını tarif ettikten sonra şu ifadeyi kullanmıştır: “Medlûl, konuşan tarafından ya kast edilmiş ya da kastedilmemiştir. Kast edilmiş ise kelamın aklî ve şer'î doğruluğu takdire bağlıysa iktizâ delâleti, fakat kelamın doğruluğu buna bağlı değil ancak kelimada hükmü destekleyen bir illet var ise tenbih ve îmânın, medlûl mütekellim tarafından kast edilmemişse işaretin delâleti olur.”²⁰ Bâkîllânî ve Gazzâlî gibi

¹⁷ Ebû'l-Fazl Adudüddin Abdurrahmân b. Ahmed el-Îcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, thk. Muhammed Hasan İsmail, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004), 3/157-158. Mantık kitapları, vaz' edilen lafzın delâletini; mutâbık, iltizâm ve tezammun olmak üzere üç kısma ayırmışlardır. Lafzın bütün medlûla delâleti mutâbık, bir kısmına delâleti tezammun ve medlûl ile olan ilişkisinden dolayı delâlet ettiği medlûle ise iltizâmî delâlet denir. Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî. *Mihakkün'nazar fi'l-mantık*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1431), 207.

¹⁸ Teftâzânî, *Hâşiyetü alâ muhtasar İbn Hâcib ve Şerhi'l-Adud*, 3/160.

¹⁹ İbnü'l-Hâcib, *Muhtasari'l-Müntehâ*, (Adudüddin el-Îcî'nin şerhi ile), 3/160.

²⁰ İbnü'l-Hâcib, *Muhtasari'l-Müntehâ*, (Adudüddin el-Îcî'nin şerhi ile), 3/160. İltizâmî mananın söz konusu kısımlara ayrılması şu örnekler bağlamında açıklanabilir: Hz. Peygamber'den şöyle rivayet edilmiştir: “رفع عن أمي الخطأ والنسيان” yani “ümmetimden hata ve unutkanlık kaldırılmıştır.” Esasen ümmetten hata ve unutkanlığın kaldırılması mümkün değildir. Zira bu vasıflar kaldırılamaz. O halde sözün doğru anlaşılması için *إثم* ya da *حکم* kelimelerinin takdir edilmesi gerekir. Buna göre hadisin anlamı şu şekilde olur: “Ümmetimden hata ve unutkanlığın günahı kaldırılmıştır.” İmâ ve tenbih delâleti: Söylenen kelamın kusurlu sayılmaması için anlamın/hükmün bir vasma bağlanmasıdır. “والسارق والسارقة فاقطعوا أيديهما” yani “Erkek olsun kadın olsun hırsızın elini kesin”

usûlcüler, bu üç delâlet türünü mefhumun kapsamı içinde değerlendirmişlerdir.

Mefhûmun delâleti, lafızdan doğrudan değil, dolaylı bir şekilde anlaşılan anlamdır. Cüveynî mefhumu “Açıkça zikredilmediği halde lafızdan anlaşılan mana”²¹ şeklinde tarif etmiştir. Genel itibarıyla Bâkılânî ve Gazzâlî'nin tarifleri de bu yöndedir.²² Bu tariften anlaşıldığı üzere mefhum, telaffuz edilen lafızdan olmasa da kelamın siyâkından anlaşılan manadır. O halde bunlara göre mantûk delâletinin dışında kalan, iktizâ, îmâ, işaret, mefhûmü'l-muvâfaka ve mefhûmü'l-muhâlefe delâlet türleri mefhumun kapsamındadırlar.

Mefhum, muvâfaka ve muhâlefe olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Cüveynî mefhûmü'l-muvâfaka kavramını “Mantûka/sözde geçene nispet edilen hükümün, meskut anha/sözde geçemeyene evlâ ile muvafık olmasıdır.”²³ şeklinde tarif etmiştir. Âmidî'nin tarifî, “Telaffuz edilmeyen medlûlün telaffuz edilen medlûle (hükümde) muvafık olmasıdır. Buna fahve'l-hitâb ve lahnü'l-hitâb isimleri de verilmektedir.”²⁴ şeklindedir. Âmidî'nin tarifinde geçen “fahvâ” ve “lahn” kavramları müteradif olup sözün manası ve

mealindeki âyette olduğu gibi. Zira elin kesilmesi hırsızlık vasfına bağlanmıştır. İşaretin delâletine şu âyet misal gösterilmektedir: “وحمله وفصاله ثلاثون شهرا” yani “Hamilelik ve çocuğun süttten kesilmesi otuz aydır.” âyetiyle birlikte “وفصاله في عامين” yani “Çocuğun süttten kesilmesi iki yıldır.” şeklindeki âyet düşünüldüğünde hamilelik süresinin en az müddetinin altı ay olduğu anlaşılır. Zira süttten kesme süresi olan iki yıl, otuz aydan çıkarılırsa hamilelik süresinin en az altı ay olduğu anlaşılacaktır. Âmidî, *el-İhkâm*, 3/64-65.

²¹ “أما ما ليس منطوقا به ولكن المنطوق به مشعر به فهو الذي سماه الأصوليون المفهوم” Cüveynî, *el-Bürhân*, 1/165.

²² “فهم غير المنطوق به من المنطوق بدلالة سياق الكلام، ومقصوده”

bk. Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî. *el-Müstasfâ*, thk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşafî, (b.y.: Dârü'l-Kütbi'l-İlmiyye, 1413/1993), 264

; “المفهوم فهو ما فهم من اللفظ في غير محل النطق” bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 3/66.

²³ مفهوم الموافقة: فهو ما يدل على أن الحكم في المسكوت عنه موافق للحكم في المنطوق به من جهة “الأولى” Cüveynî, *el-Bürhân*, 1/166.

²⁴ مفهوم الموافقة ما يكون مدلول اللفظ في محل السكوت موافقا لمدلوله في محل النطق ويسمى أيضا “فحوى الخطاب ولحن الخطاب” Âmidî, *el-İhkâm*, 3/66.

vardığı yer anlamındadır.²⁵ Âmidî'nin yaptığı tariften fahve'l-hitâb ve lahnü'l-hitâb delâletlerinin mefhûmü'l-muvâfaka kapsamında olduğu anlaşılmaktadır.²⁶ Tûfî'nin “Lafzın fahvâsı, sîğadan değil de mefhumdan anlaşılan anlamdır. Buna işaret, îmâ ve lahn de denir.”²⁷ şeklindeki ifadesinden de bu anlaşılmaktadır. Fakat Tilimsânî gibi diğer bir kısım usûlcü ise fahve'l-hitâb ile lahnü'l-hitâb arasına fark koymuştur.²⁸

Mefhûmü'l-muhâlefe, mantûkun hükmünün aksini, mantûk olmayan için geçerli olan delâlet türüdür. Buna delîlü'l-hitâb ve el-mahsûs bi'z-zikr isimleri de verilir. Mefhûmü'l-muhâlefeyi Bâkîllânî şu şekilde tarif etmiştir: “Delîlü'l-hitâb, bir sıfattan dolayı medlûle sabit olan hükmün, aynı sığata sahip olmadığından dolayı başka bir medlûle sabit olmamasıdır.”²⁹ Gazzâlî'de mefhûmü'l-muhâlefeyi aynı şekilde tarif etmiştir.³⁰ Görüldüğü gibi Bâkîllânî ve Gazzâlî'nin tariflerinde mefhûmü's-sıfa esas alınmıştır. İbn Fûrek ve Âmidî gibi

²⁵ Muhammed b. Ahmed el-Herevî el-Ezherî. *Tehzîbü'l-Luğa*, thk. Muhammed Ūd Mura'ab, (Beyrut, Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2001), 5/169- 5/40.

²⁶ bk. İbnü'l-Hâcib, *Muhtasarî'l-Müntehâ*, (Adudüddin el-İcî'nin şerhi ile), 3/163.

²⁷ Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî et-Tûfî. *Şerhu Muhtasarü'r-Ravda*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin, (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987), 2/704.

²⁸ Tilimsânî'nin ibaresi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Hasanî et-Tilimsânî. *Miftâhü'l-usûl ilâ binâi'l-fürû'i alâ'l-usûl*, thk. Muhammed Ali Ferkus, (Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1419/1998), 552. Fahve'l-hitâb için şu âyet misal verilir: “فلا تقل لهما أف” yani “Anne ve babaya öf deme.” (İsrâ 17/23). Âyette “öf” demek yasaklandığına göre, meskût olan dövmek ve kötü sözler kullanmak gibi eylemler evlâ ile yasaktır. Lahnü'l-hitâb için şu âyet misal gösterilir: “إن الذين يأكلون أموال اليتامى ظلماً إنما يأكلون في بطونهم نارا” yani “Yetimlerin malını haksız olarak yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş dolduruyorlar.” (Nisâ, 4/10). Âyette yetimin malının yenmesi yasaklanmıştır. Aynı şekilde onun malının telef edilmesi ve yakılması da yasaktır. Yetimin malının yenmesi ile yakılması ve telef edilmesi, yetimin malının zayı edilmesi noktasında birbirine eşit eylemlerdir. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhît*, (b.y.: Dârü'l-Kütübi, 1994), 5/125-126.

²⁹ دليل الخطاب فهو تعلق الحكم بأحد وصفي الشيء، فيصير إثبات الحكم فيما له الصفة دليلاً ينبه عما “خالفه فيها”. Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 3/331.

³⁰ “الاستدلال بتخصيص الشيء بالذكر على نفي الحكم عما عداه”. bk. Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 265.

usûlcüler ise mefhûmü'l-muhâlefeyi sıfat kaydı yapmadan mutlak olarak tarif etmişlerdir.³¹ Esasen mefhûmü'l-muhâlefe kapsamında birçok türün (mefhûmü'ş-şart, mefhûmü'l-lakab, mefhûmü'l-ille ve mefhûmü'l-bedel gibi) olduğu göz önünde bulundurulursa tarifin kayıtsız yapılmasının daha isabetli olacağı söylenebilir.

Hükümlerin istinbâtında mefhûmü'l-muhâlefe delâletini kabul edenlere karşı kabul etmeyenler de vardır.³² Ayrıca bunun türleri ve sayıları hakkında farklı görüşler ileri sürülmüş; kimine göre beş, kimine göre altı, kimine göre on türü vardır.³³ Bu hususlar hakkında yapılan birçok çalışmaya, çalışmamızın boyutunu aşacağı için burada yer verilmemiştir.

3. Fukahâ Anlayışında Lafzın Manaya Delâleti ve Kısımları

Lafzın manaya delâleti konusunu mütekellimûn yöntemine göre ele alan usûlcüler genel olarak farklı usûller takip etmişlerdir. Aynı delâlet türünden söz ettikleri halde farklı tasniflerde buldukları, farklı üsluplar takip ettikleri görülür. Fakat fukahâ ekolü usûlcüleri genel itibarıyla delâlet kısımlarını ele alırken aynı minval üzere

³¹ “دليل الخطاب هو انتقاء حكم المنطوق به عما عداه” yani, “Mantûkun hükmünü mantûk olmayandan nefyetmektir.” bk. İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-İsfehânî. *el-Hudûd fi'l-usûl*, thk. Muhammed es-Süleyman (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1999), 141. Âmidî'nin tarifi: “مفهوم المخالفة فهو ما يكون مدلول اللفظ في “محل السكوت مخالفاً لمدلوله في محل النطق”. Yani, “Sükût mahallinde olan medlûlün, mantûk olan medlûlün hükmünün aksini almasıdır. Buna delîlü'l-hitâb denir.” Bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 3/69.

³² Genel anlamda usûlcüler mefhûmü'l-muhâlefeyi delil olarak kabul ederken, Ebû Hanife ve mütekellimûn usûlcülerden bazıları kabul etmemektedir. Bk. Tüfî, *Şerhu Muhtasarı'r-Ravda*, 2/723.

³³ Mefhûmü'l-muhâlefenin türleri hakkındaki farklı sayılar için; bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali el-Mâzerî. *İdâhül'mahsûl min Bürhâni'l-usûl*, thk. Ammâr et-Talibî, (b.y.: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1437), 337; Safiyyüddin Abdülmümin b. Abdilhakk el-Katî'î. *Kavâidü'l-usûl ve me'âkidü'l-fusûl*, thk. Enes b. Adil el-Yetâmî & Abdülaziz b. Adnan, (Kuveyt: Dârü'r-Rekâiz li'n-Neşr, 1439/2018), 128; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. İdris el-Karâfî, *el-İkdü'l-manzûm fi'l-husûsi ve'l-umûm*, thk. Ahmed el-Hatm, (Mısır: Dârü'l-Kütübî, 1420/1999), 1/260.

hareket etmiş ve konuyu daha sistemli bir hale getirmişlerdir. Fukahâ usûlcülerin delâlet tasnifi, Debûsî'den itibaren belli bir sistematığe oturtulmuş, lafzın manaya delâletini dört başlık altında ele almışlardır. Bunlar kuvvetliden zayıfa doğru olmak üzere ibâretü'n-nas, işâretü'n-nas, delâletü'n-nas ve delâletü'l-iktizâ şeklinde sıralanmıştır.³⁴

3.1. İbâretü'n-Nas

Lafzın, doğrudan kast edilen ya da ona tâbi olan manaya delâlet etmesidir. Bu kısım için delâletü'l-ibare ifadesi de kullanılmaktadır.³⁵ İbârenin delâleti Debûsî tarafından "Sözün kendisinin ve siyakının gerekli kıldığı anlamdır."³⁶ şeklinde tarif edilmiştir. Daha sonra Serahsî ve Pezdevî buna benzer tanımlar yapmışlardır.³⁷ Abdülaziz el-Buhârî ise ibârenin delâletini şöyle tarif etmiştir: "İstinbât edilen hüküm, nassın kendi şîğasından anlaşılır."³⁸ Bu delâlet türüne mütekellimûn usûlcüler, mantûkun delâleti ismini vermektedirler.³⁹

³⁴ Mehmed b. Ferâmurz b. Ali Molla Hüsrev. *Mirkâtü'l-vusûl*, çev. Davut İltaş, (İstanbul: Muallim Neşriyat, 2019), 156; Ali Bardakoğlu, "Delâlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/121.

³⁵ "وأحل الله البيع وحرم الربا" Meselâ: "عبارة النص فهو ما سبق الكلام لأجله وأريد به قصدا" yani "Allah alış-verişi helâl ribâyı haram kılmıştır." Âyet, ibaresiyle iki hükme delâlet etmektedir. Birincisi, alış-verişin helal ribânın haram olduğu, ikincisi, alış-verişin ve ribânın aynı şeyler olmadığı birinin helal diğerinin haram olduğudur. Nizâmüddin Ebû Ali Ahmed b. Muhammed eş-Şâsî. *Usûlü's-Şâsî*, (Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, ts.), 99; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 139.

³⁶ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 130.

³⁷ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.). 1/236; Pezdevî, *el-Usûl*, 1/171; Nas, *Fıkıh Usûlünde Mefhûmun Delâleti*, 27.

³⁸ Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed Alauddin el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr Şerhu Usûl'l-Pezdevî*, (b.y.: Dârü'l-Kütbi'l-İslâmî, ts.), 1/67; Hüseyin Okur, *Hanefti Usûlcülere Göre Nazmın Delâleti*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2015), 80.

³⁹ Emîr Pâdişâh, Muhammed Emin b. Mahmud el-Buhârî, *Teyisrü't-Tahrîr*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 1/94.

3.2. İşâretü'n-Nas

Lafzın, ibârenin delâletinin ve sözün sevk ediliş gayesinin dışında kalan, fakat yine de dil ve mantık kurallarına göre lafızdan dolaylı olarak çıkarılabilen bir manaya delâletidir.⁴⁰ Bu delâleti ilk defa fukahâ usûlü ekolünden Debûsî zikretmiştir. O, işaret delâletini “Kelâmın siyâkının gerektirmediği ve kapsamadığı, ancak bir ziyade ve noksan olmadan zâhirin anlamıyla gerektirdiği şeydir.” şeklinde tarif etmiştir.⁴¹ Serahsî de buna benzer tarif yapmıştır.⁴² Bu nevi delâletin anlamı bazen çok açık bazen de ancak derin bir düşünce ile bilinebilir. Bu delâlet türü mütekellimûn usûlcüler tarafından aynı isimle anılmaktadır.

3.3. Delâletü'n-Nas

Aynı illete sahip olduğundan dolayı içtihadı gerek duymadan sadece Arapçayı bilmekle mantûkun hükmünü meskut anha uygulamaktır.⁴³ Hitabın delâlet şekillerini dört şekilde ele alan Debûsî'den itibaren nassın delâleti fukahâ usûlcüleri tarafından zikredilmiştir.⁴⁴ Delâletin delâleti ismi de verilen bu delâlet türü, mütekellimûn usûlcülerin kullandıkları mefhûm-i muvâfakat, fahve'l-hitab, lahnü'l-hitâb ve el-kiyâsü'l-celî adıyla anılan delâlet türüne karşılık gelmektedir.⁴⁵

⁴⁰ Hüsâmüddîn Hüseyin b. Alî b. Haccâc es-Sıgnâkî. *el-Kâfi şerhü'l-Pezdevî*, thk. Fahreddin Seyyid Muhammed, (b.y.: Mektebetü'r-Rüşd, 1422/2001), 1/259; Bolay, “Delâlet”, *DİA*, 119.

⁴¹ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 130.

⁴² Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/236; Nas, *Fıkıh Usûlünde Mefhûmun Delâleti*, 43.

⁴³ Şâsî, *Usûlü'ş-Şâsî*, 104.

⁴⁴ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 130-135; Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, thk. Muhammed Zeki Abdilberr, (Katar: Matbaatü'd-Devha el-Hadîse, 1404/1984), 1/398.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Safiyyüddîn Muhammed b. Abdirrahîm es-Safiyyü'l-Hindî, *el-Fâik fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Nessar, (Beyrut: Dârü'l-Kütbi'l-İlmiyye, 1426/2005), 2/19.

3.4. Delâletü'l-İktizâ

Nassın ibaresinin şer'î veya aklî olarak doğru anlaşılması için bir ziyadeye ihtiyaç duyulan delâlettir.⁴⁶ Fukahâ usûlcülerden bu tür delâleti 'nassın muktezası'nın delâleti ifadesiyle ilk defa Debûsî tarafından dile getirilmiştir. Debûsî muktezâyı "Kendisi olmaksızın nassın anlamının doğru anlaşılmadığından dolayı nassın üzerine yapılan ziyadedir." şeklinde tarif etmiştir.⁴⁷ Bu delâlet türü mütekellimûn usûlcülerde de aynı isimle anılmaktadır.

4. İki Yaklaşımın Karşılaştırılması

Hükümlerin istinbâtı noktasında lafzın manaya delâleti hakkında sistemleştirilmiş ilkeler, kurallar ve bilgiler, usûlcüler tarafından göz önünde bulundurulmaktadır. Mütekellimûn usûlcüler, genel anlamda lafzın manaya delâletini altı başlık altında (sarih mantûk, gayr-i sarih mantûk, iktizânın delâleti, îmânın delâleti, işaretin delâleti, mefhûmü'l-muvâfaka ve mefhûmü'l-muhâlefe),⁴⁸ Hanefî usûlcüler ise dört başlık altında (ibare, işaret, nas ve iktizâ) ele almaktadır. Kur'ân ve hadis hitabının delâleti bağlamında yapılan bu tasnif, iki ekol arasında metodolojik farklılıklar oluştursa da çoğu zaman pratiğe yansımamıştır. Zira isimlendirmeler ve tasnifler farklı olsa da içerik aynıdır. Usûlcüler, bu anlamda konuyla alakalı "ve'l-hilâfü lafziyyün"

⁴⁶ Şâfiî, *Usûlü'l-Ş-Şâfiî*, 109.

⁴⁷ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 135-136; Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdülkerîm el-Pezdevî, *el-Usûl*, (*Keşfü'l-Esrâr ile birlikte*) (y.y.: Dârü'l-Kütübî'l-İslâmî, ts.), 1/75; Nas, *Fıkıh Usûlünde Mefhûmun Delâleti*, 37.

⁴⁸ İltizamî şekilde anlam ifade eden delâlet türü gayr-i sarih mantûk çatısı altında yer alır. Ayrıca gayr-i sarih mantûk çatısı altında iktizâ, îmâ ve işaret delâletleri de yer almaktadır. Abdülkerîm b. Ali b. Muhammed Nemle, *el-Cami' li mesâil usûli'l-fikh ve tatbikâtuha alâ'l-mezhebi'r-râcih*, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/2000), 293. Ancak Şâfiî usûlcülerden İbnü's-Sübki gayr-i sarih mantûku iktizâ ve işaret delâletleri olmak üzere iki kısma ayırmıştır. İbnü's-Sübki, Ebü Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî, *Cem'u'l-cevâmi'* thk. Abdülmünim Halil, (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2002), 22.

(farklı görüşlerin ileri sürülmesi lafzîdir) ve “en-nizâ‘u fihi âyilün ilâ‘l-lafzi” (konuyla alakalı tartışma lafzîdir) ifadeleri çok kullanmışlardır.⁴⁹ Genel itibarıyla durum bu şekilde olsa da bazı meselelerde farklı görüşler ileri sürülmüştür. Çalışmamızın boyutu da göz önünde bulundurularak çalışmanın sonunda bu meselelerden bazıları ele alınacaktır.

4.1. Sarih Mantûk-İbâretü’n-Nas

Mütekellimûn ekolünün mantûk başlığının altında ele aldığı sarih mantûkun delâleti, fukahâ ekolünün ibâretü’n-nassın delâleti ile aynı olduğu görülmektedir. Zira her iki delâlet türünde de bizzat lafzın kendisi mana ve hükme delâlet etmektedir. Ancak şu var ki mütekellimûn ekolüne göre iltizâmî delâlet, sarih mantûk kapsamına alınmazken,⁵⁰ fukahâ ekolüne göre ise ibâretü’n-nas kapsamındadır. Böylece mütekellimûn usûlcülere göre sarih mantûk sadece mutâbık ve tezammun delâletlerini kapsarken, fukahâ usûlcülere göre ibâretü’n-nas bu iki delâlet ile birlikte iltizâmî delâleti de kapsar.

⁴⁹ Usûlcülerin delâlet ile ilgili bu ifadeyi kullandıkları yerlerden biri, mefhûmü’l-muvâfakaya kıyas denilip denilemeyeceği ile ilgili konudur. Usûlcülerden bir kısmı mefhûmü’l-muvâfakanın gerek evlâ ve gerekse müsâvî olan kısımlarına kıyas denilebileceği, bir kısmı da evlâ olan mefhûmü’l-muvâfaka kıyastan sayılsa da müsâvî olan ise kıyas sayılmaz, diğer bir kısmına göre ise her iki kısım da mefhûmü’l-muvâfaka sayılır demişlerdir. Bu ayırmadan sonra “Bu farklı görüşler lafzîdir, pratikte bir sonucu yoktur.” ifadesi kullanılmıştır. Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. İsmâîl. *İcâbetü’s-sâil şerhu Buğyeti’l-âmil*, thk. el-Kâdî Muhammed, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1986), 243. Ancak bu hilafın lafzî olduğunu iddia eden Cüveynî’yi reddeden Zerkeşî hilafın lafzî olmadığını birtakım gerekçelerle açıklamıştır. Bk. Zerkeşî, *el-Bahrü’l-Muhît*, 5/129-130. Ayrıca bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 2/257.

⁵⁰ Mütekellimûn usûlcülere göre mutâbık ve tezammun delâletleri lafzî, iltizâmînin delâleti ise aklidir. Çünkü insan kavramı “natık olan hayvan”a mutâbık ile iki ifadenin her birine tezammun ile ilme kabil olduğuna da iltizâmî olarak delâlet etmektedir. Bu yüzden mutâbık ve tezammun delâletleri sarih mantûk kapsamına girmekte, iltizâmî delâlet ise gayr-i sarih kapsamına girmektedir. Zekeriyya el-Ensârî, Zekeriyya b. Muhammed, *Gâyetü’l-usûl fî şerhi Lübbi’l-usûl*, (Mısır: Dârü’l-Kütübî’l-Arabîyyeti’l-Kübrâ, ts.), 1/32.

Bunun sebebi iltizâmî delâletin, hitap edenin/Şâri'in kastı dâhilinde olmasıdır.⁵¹ Aynı gerekçe ile Hanefî usûlcüler, îmâ delâletini de ibâretü'n-nas kapsamında değerlendirmişlerdir. Fakat mütekellimûn usûlcüleri, îmâ delâletini sarîh mantûk kapsamında değil başlı başına bir delâlet türü olarak ele almışlardır.⁵² Alışveriş ve ribâ hakkındaki âyette bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Söz konusu âyette Allah'ın alışverişi helal; ribâyı haram kıldığı vurgulanmaktadır. Bu anlam hem sarîh mantûkun delâleti hem de ibâretü'n-nasın delâleti ile anlaşılmalıdır. Ancak alış-veriş ve ribâ arasındaki fark hakkındaki anlam, tebeî (aslî değil) olduğu için îmâ delâletidir ve iltizâmî yolla hükme delâlet etmektedir. Fakat fukahâ usûlcülere göre Şâri'in kastı dahilinde olması onu ibâretü'n-nas kapsamına dahil eder. Müteklîmûn usûlcülere göre ise Şâri'in kastıyla da olsa iltizâmî delâlet sayılır. Dolayısıyla mantûkun delâletinin dışındadır.⁵³

Hanefî usûlcülerin îmâ delâletini müstakîl bir başlık halinde delâletler arasında saymamaları bu konu hakkında yorum yapmadıkları anlamına gelmemelidir. Zira onlar îmâ delâletini hem ibâretü'n-nas hem de kıyas bahsinde hükmün illeti başlığı altında ele almaktadırlar.⁵⁴

4.2. Delâletü'l-İktizâ

İktizâ delâletini her iki ekol usûlcülerinin kabul ettiği delâlet türü olup isimlendirmeleri de aynıdır. Bununla ilgili Abdülazîz el-

⁵¹ İdrîs Hammâdî, *el-Hitâbü's-şer'î ve turuku istismârihi*, (Beyrut: el-Merkezü's-Sekâfiyî'l-Arabî, 1994), 219; Ahmet Muhammed Peşe, *İslam Hukuk Biliminde Lafzın Delâleti ve Mantûk-Mefhûm Ayrımına İlişkin Tartışmalar*,(İsparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2011), 41.

⁵² Hammâdî, *el-Hitâbü's-şer'î*, 219; Peşe, *İslam Hukuk Biliminde Lafzın Delâleti ve Mantûk-Mefhûm Ayrımına İlişkin Tartışmalar*, 45.

⁵³ Hammâdî, *el-Hitâbü's-şer'î*, 219.

⁵⁴ Sa'düddîn Mesud b. Fahriddîn Ömer b. Burhânüddin Abdillâh el-Herevî et-Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh ala't-Tevdîh*, (Tevdîh ile beraber), (Mısır: Mektebetü Sabîh, ts.), 2/138.

Buhârî şu ifadeyi kullanmıştır: “Bilmiş ol ki gerek mütekaddim ashabımız gerekse Şâfiî'nin ashabı ve diğer usûlcüler, iktizâ delâletinde hazfedilen hakkında aynı düşünceye sahiptirler.”⁵⁵ Ancak mütekellimûn usûlcüler, delâletü'l-iktizâyı ya mefhum ya mantûk gayr-i sarîh ya da gayr-i manzum başlığı altında ele alırken, Hanefî usûlcüler bu delâlet türünü müstakîl bir delâlet türü olarak görmüşlerdir.⁵⁶ Öte yandan Pezdevî gibi bazı Hanefî usûlcüler kelâmın fikhî açıdan doğru anlaşılması için takdirin (izmârın) gerekli olduğu delâlet türünü iktizâ delâleti olarak kabul etseler de kelâmın aklen sahih olması için yapılan takdiri, iktizâ delâleti saymamışlardır.⁵⁷

Mütekellimûn ile fukahâ usûlcülerinin iktizâ delâleti ile ilgili farklı görüşlere sahip oldukları bir diğer husus da umûm ifade edip etmemesidir. Hanefî usûlcüler ile Gazzâlî ve Âmidî gibi bazı Şâfiî usûlcüler iktizâ delâletinde umûmun olmadığını, İmam Şâfiî başta olmak üzere bazı usûlcüler ise iktizâ delâletinde umûmun olduğunu iddia etmişlerdir.⁵⁸ Bununla ilgili farklı görüşlerin meydana gelmesinin sebebi, iktizânın umûmu bağlamında farklı kavramların takdir edilmesi ya da hazfedilmesidir. Onların bu farklı düşüncelerini sadece teorik bir tartışma olmaktan çok usûl kaidelerinin sistemli bir bütünlük içinde nasıl anlaşılması gerektiğine ve fikhî meselelerin nasıl çözüme kavuşturulmasına yönelik metodolojik ve pratik bir çaba olarak görmek gerekir.⁵⁹ Bu konuyla ilgili farklı görüşlerin ileri sürüldüğü furû meselelerden bazıları daha sonra ele alınacaktır.

⁵⁵ Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, 2/243.

⁵⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. İbrahim el-Alevî eş-Şenkîti, *Neşrü'l-bünûd alâ merâki's-suûd*, (Mağrib, Matbatü Fedâle, ts.), 1/92.

⁵⁷ Semekandî, *Mizânü'l-usûl*, 1/401; Hammâdî, *el-Hitâbü's-şer'î*, 230.

⁵⁸ Abdülkerim b. Ali b. Muhammed b. Nemle, *el-Mühezzeb fî ilmi usûli'l-fikhi'l-mukâren*, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999), 4/1731.

⁵⁹ M. Selim Aslan, “*Delâletü'l-İktizânın Umûm İfade Edip Etmediğine İlişkin Metodolojik Tartışmaların Nassın Yorumu Üzerindeki Etkisi*”, (İnönü Üniversitesi Yayınevi, Aralık, 2018), 17.

4.3. Delâletü'l-İşâre

İşaretin delâletinin içeriği ve isimlendirilmesi cumhur ve Hanefî usûlcülere göre aynıdır. Mütেকellimûn ve Hanefî ekolün çoğunluğuna göre işaret delâletinin iltizâmî yol ile olduğu ve anlamının konuşan tarafından kast edilmediğidir. Fakat Hanefî usûlcülerden bazıları işaret delâletiyle birçok hükmün sabit olduğu gerekçesiyle anlaşılan mananın mütেকellimin kastına tabi bir anlam olduğu, aksi halde kast edilmeyen mana ile hükmün sabit olacağını, bunun da düşünülmemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Bu görüşte olanlar Serahsî'nin işaret delâleti hakkında söylediği “Onun sayesinde nassın belâğat yönü tanımlanır ve mucize yönü ortaya çıkar.”⁶⁰ şeklindeki ifadesini delil göstermişlerdir. Bu ifadeden işaret delâletinin konuşanın kastına tabi bir şekilde dile getirildiği anlaşılmaktadır.⁶¹ İşaretin delâleti bazen herkesin anlaya bileceği kadar açık iken, bazen de derin bir anlam barındırdığı için ondan ancak fakih ve derin bilgi sahibi olan kimse anlayabilmektedir. Birden fazla kadınla evlenmeyi mevzu bahis eden âyette adaletle davranılmadığı zaman bir eş ile yetinmek istenmiştir. Bu anlam ibarenin delâleti ile anlaşılmaktadır. Ancak bir eş ile evliliğin olması durumunda da adaletin gerekli; zulmün haram olduğu anlamı işaretin delâletiyle anlaşılmaktadır.⁶² Âmidî işaret delâletini şu şekilde tarif eder: “Mütেকellim/konuşan kişi, lafzın medlûlünü kast etmiyorsa lafızdan anlaşılan delâlet delâletü'l-ışâre olur.”⁶³ Gazzâlî'nin tarifinde de “mütেকellimin kast etmediği” ifadesi öne çıkmaktadır.⁶⁴ Hanefîler'den Pezdevî ise delâletü'l-ışâre delâletini

⁶⁰ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/236; Muhammed b. Ferâmurz b. Ali Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl şerhü Mirkâti'l-Vusûl*, (İstanbul: Şirketü Sahâfiye-i Osmaniyeye, 1319), 161.

⁶¹ İşaret delâletinin konuşanın kastına tabi olduğu ile alakalı geniş açıklama için bk. Peşe, *İslam Hukuk Biliminde Lafzın Delâleti ve Mantûk-Mefhûm Ayrımına İlişkin Tartışmalar*, 49.

⁶² Muhammed Ebû Zehre, *Usûlü'l-fikh*, (b.y.: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 141.

⁶³ إن كان مدلوله غير مقصود للمتكلم فدلالة اللفظ عليه تسمى دلالة الإشارة

⁶⁴ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 263.

“Nassın nazmıyla sabit olsa da kastedilmeyen ve kalâmın onun için sevk edilmediği delâlet türüdür.”⁶⁵ şeklinde tarif etmiştir. Görüldüğü gibi her iki ekolün usûlcüleri, delâletü’l-işâreyi tarif ederken bunun mütekellimin kastının dışında olduğunu öne çıkarmışlardır.

İşaret delâleti hakkında mütekellimûn ve fukahâ usûlcülerinin farklı düşüncede olduğu iki husus vardır. Birincisi, mütekellimûn usûlcüler, işaret delâletini mantûk gayr-i sarîh başlığı altında değerlendirirken, fukahâ usûlcüler, bunu başlı başına bir delâlet türü olarak görmüşlerdir. İkincisi, kuvvet derecesi bakımından cumhur usûlcüleri bu delâlet türünü iktizâ delâletinden sonra ve son sırada ele alırken, Hanefî usûlcüler, ibâretü’n-nas delâletinden sonra ikinci sırada hatta onunla eşdeğer saymışlardır. Mütekellimûn usûlcülerin bu noktadaki görüşünü dile getiren Âmidî şu ifadeyi kullanmıştır: “İktizâ delâleti, işaret delâletine tercih edilir. Zira iktizâ delâleti mütekellimin/konuşanın maksadı dâhilinde, işaret delâleti ise mütekellimin maksadı dışındadır.”⁶⁶ Âmidî’nin bu gerekçesinden hareketle işaretin delâletinin mertebe bakımından îmâ delâletinden de sonra olduğu söylenebilir. Çünkü îmâ delâleti konuşanın maksadı dâhilindedir. Mütekellimin kastının dışında olduğu için mütekellimûn usûlcüler, işaret delâletini son sırada ele almaktadırlar. Bu da işaret delâletinin mertebe bakımından sonuncu olduğunun göstergesidir. Fukahâ usûlcülere göre işaret delâleti ile hükmün tespiti ibârenin delâletiyle aynıdır. Serahsî’nin “Her ikisiyle de sabit olan hüküm nass ile sabit olmuş sayılır.”⁶⁷ şeklindeki ifadesi buna işaret etmektedir. Teftâzânî “Mertebe bakımından ibârenin delâleti ile işaretin delâleti aynıdır. Ancak bu ikisi çatışırsa ibârenin delâleti takdim edilir.” şeklinde ifade etmiştir.⁶⁸ Buna göre mütekellimûn usûlcülere göre

⁶⁵ هو العمل بما ثبت بنظمه لغة لكنه غير مقصود ولا سبق له النظم

⁶⁶ Âmidî, *el-İhkâm*, 3/69.

⁶⁷ Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, 1/236.

⁶⁸ Teftâzânî, *Şerhu’t-Telvîh*, 1/260. İşaret delâletinin mertebe bakımından ibârenin delâleti gibi olsa da hükme delâlet etmesi katî mi yoksa zannî mi olduğu

işaretin delâleti, delâletlerin son sırasında, fukahâ usûlcülere göre ise ikinci sırada yer alır. Bu itibarla iktizâ delâleti ile işaretin delâleti çatıştığı durumlarda cumhura göre iktizâ delâleti, fukahâ usûlcülere göre ise işaret delâleti tercih edilir.

4.4. Delâletü'n-Nas-Mefhûmü'l-Muvâfaka

Mütekellimûn usûlcülerin mefhûmü'l-muvâfaka diye isimlendirdikleri delâlet türünü fukahâ usûlcüler delâletü'n-nas şeklinde isimlendirmişlerdir. Her iki ekolün usûlcülerinin tariflerinden ve örneklerinden hareketle mefhûmü'l-muvâfaka ve delâletü'n-nas delâletlerinin aynı olduğu anlaşılmaktadır. Âmidî gibi usûlcülere göre fahve'l-hitâb, lahnü'l-hitab ve mefhûmü'l-muvâfaka aynı kapsamdadır. Buna mükabil Tilimsânî gibi usûlcülere göre ise delâletü'n-nas lahnü'l-hitabı kapsasa da lahnü'l-hitabı kapsamamaktadır. Nitekim o, delâletü'n-nası şu şekilde tarif etmiştir: “Delâletü'n-nas, mantûka verilen hükmün meskûta verilmesi daha evlâ olan delâlet türüdür. Buna fahve'l-hitap da denir.”⁶⁹ Bu tariften delâletü'n-nasın sadece fahve'l-hitabı kapsadığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

noktasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Taftézânî'nin naklettiğine göre usûlcülerin çoğu bunun delâletinin katî olduğu yönündedir. Fakat eğer medlûlün hükmüne kesin bir işaret varsa delâlet katî, medlûlün hükmüne zannî işaret varsa delâlet zannî olur. Nitekim “Kadınları boşarsanız, onlarla birleşmemiş ve onlara mehir de belirlememiş olursanız mali bir sorumluluğunuz yoktur.” (Bakara, 2/236). şeklindeki âyet, işaretin delâletiyle mehir takdir edilmese dahi nikâhın geçerli olduğuna delâlet etmekte ve bu delâlet katîdir. Zira âyetin sonunda “kadınları boşarsanız” ifadesi bunu teyit etmektedir. Ancak “Fey’ malları yurtlarından çıkarılan fakir muhacirlerin hakkıdır” (Haşr, 59/8). şeklindeki âyette geçen “fakir” ifadesinden işaretin delâleti yoluyla anlaşılan anlam katî değildir. Çünkü bu ifadenin asıl anlamı olan malı olmayan kimsedir. Fakat malları üzerinde bulunan mülkiyetlerinin kaldırıldığından dolayı –ki bu Hanefî fakihlerin görüşüdür- ya da mallarından uzakta (Medine’de) olduklarından dolayı onlara mecazen fakir denildiği –ki Şâfiîler’in görüşü bu yöndedir- olasılığı vardır. Bu durumda “fakir” ifadesinin delâletü'l-işareti, zannî sayılmaktadır. (Hammâdî, *el-Hitâbü's-şer'î*, 226).

⁶⁹ Tilimsânî, *Miftâhü'l-usûl*, 552.

Mefhûmü'l-muvâfaka delâletinde, mantûkun hükmünün meskût için geçerli olduğu noktasında usûlcüler arasında görüş birliği olsa da hükmün meskût için geçerli olduğunun nasıl anlaşıldığı hakkında farklı görüşler vardır.⁷⁰ Gazzâlî bu görüşleri şu şekilde sıralamıştır: “Bazıları mantûkun hükmünün meskût için geçerli olduğunun anlaşılması kıyasî olduğunu savunurken, bazıları bunun lafzın kendisinden, bazıları lafzın fahvasından/anlamından ve bazıları da âyetin siyakından anlaşılır demişlerdir.⁷¹ Serahsî ve onun konuyla ilgili görüşünü benimseyen usûlcülere göre delâletü'n-nassın delâleti lügavîdir.⁷² Nassın delâletinin lügavî olduğunu iddia edenler, şu gerekçeleri ileri sürmüşlerdir: 1-Hükmün meskûta/dile getirilmeyene icra edilmesi kıyas delili olmadan da vardı. 2-Aslın fer' kapsamında düşünülmesi ki bu durum kıyas delilinin zıddıdır. 3-Hükmün meskût olan/dile getirilmeyen şeyde icra edilmesinin fikhî bilen ve bilmeyen herkes tarafından bilinmesi.⁷³ Serahsî Hz. Peygamber'in nassın delâleti deliliyle uygulamaya koyduğu kefarete ve hüküm örneklerini sıraladıktan sonra şu ifadeleri kaydetmiştir: “Kıyas delili ile had ve kefarete cezalarını tespit etmesek de nassın delâletiyle bunu tespit edebiliriz.”⁷⁴ O halde Hanefî usûlcüler nassın delâletinin açık olduğu gerekçesiyle onu ibare ve işaret delâletleri seviyesinde saymış had ve kefarete cezalarını dahi bu delâlet ile sabit kılmışlardır. İmam Şâfiî gibi bazı usûlcüler ise mefhumü'l-muvâfakanın delâletinin kıyasî olduğu görüşündedirler.⁷⁵ Fakat bu delâlet türünde anlamın açık ve herkesin

⁷⁰ Safiyyü'l-Hindî, *el-Fâik*, 5/2039.

⁷¹ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl fî beyâni's-şebehi ve'l-muhîl ve mesâlik't-ta'lîl*, thk. Hamd el-Kebîsî, (Bağdat: Matba'tü'l-İrşâd, 1390/1971), 53.

⁷² Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/241.

⁷³ Takyüddin Ebü'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed b. Neccâr, *Şerhü'l-Kevkebü'l-Münîr*, thk. Muhammed ez-Zühaylî, (b.y.: Mektebtü'l-Abekân, 1418/1997), 3/484.

⁷⁴ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/242.

⁷⁵ Tûfî, *Şerhu Muhtasaru'r-Ravda*, 2/715.

anlayabileceği seviyede olması, medlûle delâletinin luğavî olduğunu güçlendirmektedir.

Mefhûmü'l-muvâfakanın umûm gerektirip gerektirmediği hususu da usûlcüler arasında tartışılmıştır. Yani nassın mantûkuna verilen hüküm, illet aynı olduğu için meskût olan durumların tümünü kapsar mı? Buna göre illeti eziyet olan anne babaya öf demenin haramlık hükmü, aynı illetin bulunduğu gerek kavli gerekse fiilî olan her eziyette vardır. O halde nassın delâleti âmdır ve illet noktasında aynı olan bütün durumları kapsamaktadır.⁷⁶ Gazzâlî umûm vasfının sadece lafızlarda olabileceğini, dolayısıyla mefhum için umûmdan söz edilemeyeceğini savunmuştur.⁷⁷ Fakat Gazzâlî'nin bu iddiası kabul edilmemiştir. Zira onun iddia ettiği gibi olursa mantûk olan öf demenin dışındaki durumlar için ayrıca bir mantûka ihtiyaç duyulacaktır. Bu düşüncede olan başka bir usûlcü yoktur. Zaten Âmidî'nin, "Gazzâlî bütün meskûtlarda hükmün sabit olmadığını kast etmemiştir."⁷⁸ şeklindeki ifadesi de buna işaret etmektedir. Öte yandan Râzî, Gazzâlî'nin bu görüşü hakkında: "Eğer Gazzâlî âmm ifadesinin sadece lafızlar için kullanılabileceğini iddia ediyorsa hilaf lafzîdir. Yok, eğer mantûkun hükmünün meskûtün bütün fertlerini kapsamadığını kastediyorsa bu batıldır. Çünkü mefhumun umûm ifade edip etmemesi tartışması, mefhumun hüccet olup olmaması kapsamında değerlendirilir. Mefhumun hüccet olduğu sabit olduktan sonra hükmün mefhum için de geçerli olması gerekir. Aksi halde mantûkun zikredilerek tahsis edilmesinin bir faydası olamaz."⁷⁹

⁷⁶ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/257.

⁷⁷ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 224.

⁷⁸ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/257.

⁷⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan er-Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Taha Cabir Feyyaz, (b.y.: Müessesetü'r-risâle, 1418/1997), 2/401.

İsfehâni, mefhumun delil olması noktasında umûm ifade ettiği, bütün usûlcülerin görüş birliği içinde olduğu bir husustur demiştir.⁸⁰

Delâlet türlerinin sıralanışında da mütekellimûn ve fukahâ ekolleri arasında farklılıklar vardır. Fukahâ usûlcülerine göre ibarenin delâleti, nassın geliş maksadı olan hükme bizzat delâlet ettiği için, nassın geliş maksadı olmayan hükme delâlet ettiğinden dolayı işaret delâletinden daha kuvvetlidir. Lafzıyla hükme delâlet ettiği için işaretin delâleti, lafzın illeti vasıtasıyla hükme delâlet eden nassın delâletinden daha kuvvetlidir. Lafzın illetiyle hükme delâlet etmesi bakımından nassın delâleti, lafızla ilgisi olmayan sadece sağlıklı ve doğru anlaşılması için yapılan bir izmardan anlaşılan iktizânın delâletinden daha kuvvetlidir.⁸¹

Mütekellimûn usûlcülere göre hükmün anlaşılması bizzat ibareden olduğu için sarih mantûkun delâleti ilk sırada yer alır. Daha sonra konuşulan şeyin doğruluğunun kendisine bağlı olması hasebiyle iktizâ delâleti îmâ delâletinden, sözün konuşanın kastı dâhilinde olması açısından îmâ delâleti işaret delâletinden öndedir. Görüldüğü gibi işaretin delâleti, konuşanın kastı ile olmadığı için mantûk gayr-i sarihin en son derecesidir. İktiza, îmâ ve işaret delâletleri nutk mahallinde/ibarede ve ittifakla sabit oldukları gerekçesiyle mefhumların (muvâfaka-muhâlefe) delâletine tercih edilir. Üzerinde görüş birliği olduğu için mefhûmi muvafakanın delâleti, mefhûmi muhâlefeye tercih edilir. Fakat te'sîs olduğu (yeni bir anlama delâlet ettiği) gerekçesiyle mefhûmü'l-muhâlefeyi, tekîd olan mefhûmü'l-muvâfakaya tercih edenler olmuştur.⁸² Yapılan bu sıralama, çatışma

⁸⁰ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Ebü's-Senâ el-İsfehânî, *Beyânü'l-Muhtasar*, 2/193

⁸¹ Delâletler arasındaki derecelendirme problemi için bk. Peşe, *İslam Hukuk Biliminde Lafzın Delâleti ve Mantûk-Mefhûm Ayırımına İlişkin Tartışmalar*, 38 vd.

⁸² Âmidî, *el-İhkâm*, 4/254; Muhammed Akserî, *el-Mantûku ve'l-mefhûmü beyne medreseteyi'l-mütekellimîn ve'l-fukahâ*, (Fas: 2005), 65.

esnasında hangisinin tercih edilmesi gerektiğinin bilinmesi açısından önemlidir.

5. İki Ekol Arasındaki Delâlet Hakkındaki Yaklaşım Farklılıklarının Fikhî Yansımaları

Lafzın delâleti hakkında mütekellimûn ve fukahâ usûlcüleri arasında meydana gelen metodolojik farklılıkların bir kısmı fûrû fıkhı da yansımıştır. Ancak farklı görüşlerin meydana geldiği fûrû fıkhıdaki meseleler sınırlıdır. Bu meselelerde iki ekol arasındaki farklılığı net bir şekilde görmek mümkündür. Esasen meseleler hakkında meydana gelen farklı görüşleri, sırf delâletler hakkında meydana gelen farklı görüşlere bağlamak yanlış olur. Çünkü farklı görüşlerin meydana gelmesinin bir sebebi delâlet olsa da nassın farklı yorumlara ve içtihatlarla açık olması gibi başka sebepleri de vardır. Fakat burada bu sebeplerden sadece delâlet ele alınacaktır.

5.1. Kasten Adam Öldürmenin Kefareti

Fukahâ ekolüne göre işaretin delâleti ile nassın delâleti çatıştığı zaman işaretin delâleti itibara alınırken, mütekellimûn usûlcülere göre nassın delâleti itibara alınır. Şu iki âyet işaretin delâleti ile nassın delâletinin çakışmasına örnektir:

Birinci âyet: “Yanlışıklıkla bir mümini öldüren kimsenin mümin bir köle azat etmesi...gerekir.”⁸³ şeklindeki âyete göre hata ile adam öldüren kimseye köle azat etmek/kefareti vaciptir. Bu anlam ibârenin delâletinden anlaşılmalıdır. Kasten adam öldüren kimseye evleviyetle kefaretin vacip olduğu anlamı çıkmaktadır. Bu anlam nassın delâletinden anlaşılmalıdır.

İkinci âyet: “Kim de bir mümini kasten öldürürse cezası içinde devamlı kalmak üzere cehennemdir.”⁸⁴ şeklindeki âyettir. Buna göre

---

⁸³ Nisâ, 4/92.

⁸⁴ Nisâ, 4/93.

kasten adam öldüren kimseye kefarete vacip değildir. Bu anlam işaretin delâletinden anlaşılmaktadır. Hanefî fakihlere göre işaretin delâletiyle anlaşılan hüküm, nassın delâletiyle anlaşılan hükme tercih edilir. Dolayısıyla kasten adam öldüren kimseye kefarete şart değildir.⁸⁵

İmam Şâfiî ise nassın delâletini delil göstererek kasten adam öldüren kimseye de kefarete cezasının gerekli olduğunu iddia etmiştir. Ona göre nassın delâleti, işaretin delâletine tercih edilir ve kasten adam öldüren kimseye kefaretin vacip olması evleviyetle vaciptir. Ona göre hata ile adam öldüren kimseye kefarete gerekli olduğuna göre, nispeten daha katı olan kasten adam öldüren kimseye gerekli olması daha evlâdır.⁸⁶ Esasen Hanefî ve Şâfiî fakihlerin konuya olan yaklaşımları, hükmü belirleme noktasında belirleyici olmuştur. Şöyle ki, Şâfiî'ye göre kefarete, adam öldürmenin önüne geçmenin (caydırmanın) bedeli, Hanefî fakihlere göre ise yanlışlıkla adam öldürmenin bedelidir. Yani Şâfiî'ye göre kefarete, caydırıcı olması yönüyle düşünülürken, Hanefî fakihlere göre kasten adam öldürme günahı kefaretle bertaraf edilemeyecek kadar büyük olduğu düşünülmüştür.⁸⁷

5.2. Şehitlerin Cenaze Namazı

Delâlet türlerinin birbiriyle olan çakışmasından dolayı şehitlerin cenaze namazının kılınıp kılınmaması hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu bağlamda Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinin sahih görüşüne göre şehit olan birinin cenaze namazının kılınması haramdır.⁸⁸ Buna karşılık Hanefî mezhebine göre diğer ölen

⁸⁵ Hanefî fakihler şu gerekçeyi de ileri sürmüşlerdir: İkinci âyette beyan makamında sadece cehennemde ebediyen kalma cezası zikredilmiştir. Beyan makamında başka bir cezanın zikredilmemesi cezanın sadece zikredilene hasr olduğunu gösterir. (Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/220).

⁸⁶ Hammâdî, *el-Hitâbü's-şer'î*, 249.

⁸⁷ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 135; Hammâdî, *el-Hitâbü's-şer'î*, 249.

⁸⁸ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 1/254; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr fî fıkhi İmam eş-Şâfiî*, thk. eş-Şeyh Ali

Müslümanlar gibi şehidin de cenaze namazı kılınmalıdır.⁸⁹ Şehidin cenaze namazının kılınmasını haram görenler, “Allah yolunda öldürülenlere ölümler demeyiniz. Aksine onlar diridirler ve rableri katında rızıklandırılmaktadırlar.”⁹⁰ şeklindeki âyetin işaret delâletini delil göstermişler. Zira âyetin işaret delâletinden şehitlerin diri olduğu ve rızıklandırıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre diri olanların cenaze namazının kılınmayacağı açıktır. Şehitlerin cenaze namazının kılınmasını gerekli görenlere göre ise, önceki âyet ile sonradan gelen “Onlar için namaz kıl, çünkü senin namazın onlar için rahmettir.”⁹¹ şeklindeki âyetin ibaresinin delâletiyle çatışmıştır. Derece bakımından ibarenin delâleti işaretin delâletine göre daha üstün olduğu için ibarenin delâleti itibara alınır ve âyetin ibaresinde ifade edildiği gibi şehidin cenaze namazının kılınması gerekir.⁹²

5.3. Cinsî Münasebet ile Bozulan Orucun Kefareti

İmam Şâfiî’ye göre ramazan oruçlusu olan koca, hanımıyla ilişkide bulunursa sadece koca kefareti cezasıyla cezalandırılır.⁹³ Hanefî fakihlere göre ise kefareti cezası kocaya farz olduğu gibi kadına da farzdır.⁹⁴ Hanefî usûlcülerin delili, oruçlu olduğu halde hanımıyla münasebette bulunduktan sonra Hz. Peygamber’e gelip helak olduğunu söyleyen sehâbiden rivayet edilen hadistir.⁹⁵ Hadisin metninde kocanın kefareti vermekle mükellef olduğu bildirilmiş olsa da kadından söz edilmemiştir. Ancak nassın delâletinden kadının kocası ile aynı şartları taşıdığı, teklif noktasında onunla müsâvî olduğu

Muhammed, (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1999), 3/33; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 3/467.

⁸⁹ Kâsânî, *Bedâi’u’s-sanâi’*, 1/92.

⁹⁰ Âl-i İmrân, 3/169.

⁹¹ Tevbe, 9/103.

⁹² Buhârî, *Keşfü’l-Esrâr*, 2/210.

⁹³ Mâverdî, *el-Hâvî*, 3/424.

⁹⁴ Kâsânî, *Bedâi’u’s-sanâi’*, 1/98.

⁹⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsnedü İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb Arnaût, (b.y.: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 13/196.

anlaşılmaktadır. Böylece Hanefî usûlcüler nassın delâletine dayanarak kadına da kefaretin farz olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.⁹⁶

İmam Şâfiî başta olmak üzere usûlcülerden bazıları kadına da kefaretin farz olsaydı Hz. Peygamber açıkça dile getirirdi gerekçesiyle bu içtihadı kabul etmemişlerdir.⁹⁷

5.4. Oruçlu Kimsenin Kasten Yiyip İçmesi

Hanefî fakihlere göre, ramazanda oruçlu olduğu halde kasten yiyen veya içen kimseye kefaretin gerekir. Bu görüşlerine ramazanda oruçlu olduğu halde hanımıyla ilişkide bulunan sahâbî ile ilgili rivâyet edilen hadisten anlaşılan nassın delâletini delil göstermişlerdir. Söz konusu hadiste Hz. Peygamber ilişkiden dolayı kefaretin vermeyi gerekli görmüştür. Nassın delâletine göre orucun kasten bozulması noktasında ilişki ile yeme-içme müsâvîdir/aynıdır. İlişkiyle bozulan oruca kefaretin gerekli olduğuna göre kasten yeme-içme ile bozulan oruç için de kefaretin şart koşulması gerekir. Üstelik yeme-içmeye kefaretin gerekli görülmesi daha evlâ olması gerekir. Zira gündüz vaktinde aç ve susuz kalan bir kimsenin yeme ve içme isteği daha fazladır. O halde nassın delâletine göre istek/şehvet illetinde ilişki ile aynı hatta daha evla olan yeme-içmeye de kefaretin verilmesi gerekli görülmelidir. Buna göre Hanefî fakihler, bu konuda nassın delâleti deliline dayanmışlardır.⁹⁸ Mâlikî usûlcüler de Hanefîler ile aynı görüştedirler. Şâfiî usûlcüler ise oruçlu olduğu halde kasten yiyen ve içen kimseye kefaretin gerekli görmezler. Şâfiî usûlcülerin bu yöndeki içtihatlarının sebebi, olaya orucun bozulması yönüyle değil, kişinin

⁹⁶ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/224.

⁹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. el-Abbas b. Osman b. Şâfi', *el-Umm*, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1990), 2: 109; Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bâri şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379), 4/170.

⁹⁸ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/163.

işlemiş olduğu muayyen fiil yönüyle bakmalarıdır. Zira rivayet edilen hadiste kefaretin belirtilen ilişki ile gerekli olduğu dile getirilmiştir.⁹⁹

5.5. Namazda Unutarak Konuşmak

İktiza delâletinin umûm ifade edip etmediği ile ilgili ihtilaf, namazda unutarak konuşmanın hükmüne yansımıştır. İktiza delâletinin umûm ifade etmesinin anlamı, kelimada geniş anlamlı bir kavramın ya da birçok kavramın takdir edilmesidir. İktiza delâletinin umûm ifade ettiğini iddia eden İmam Şâfiî gibi usûlcüler, bu delâlet ile sabit olan hükmün açık nas ile sabit olduğunu kabul etmişlerdir. Aksini iddia eden Hanefî usûlcüler ile Şâfiîler'den Gazzâlî ve Âmidî ise muktezalardan sadece birini itibara almakla yetinirler. Bunlara göre kelamın doğru anlaşılması amacıyla yapılan takdirin ihtiyacı karşılayabileceği kadar olması gerekir.¹⁰⁰ Buna göre “Ümmetimden hata ve unutkanlık kaldırılmıştır.”¹⁰¹ Şeklindeki hadisin anlamının doğru anlaşılması için umûm anlam ifade eden “hüküm” kavramı takdir edilirse, kapsamı geniş olan bir anlam ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla namazda hata ile ya da unutarak konuşan bir kimsenin hem dünya hem de ahirette sorumluluğu kaldırıldığı anlamı ortaya çıkar. Böylece konuşulan şeyin az olması kaydıyla namazda unutarak konuşan kimsenin namazı ahirette günaha sebep olmadığı gibi dünyada da iade edilmesine gerek yoktur.¹⁰²

İktizanın umûm ifade etmediğini iddia edenler ise daha dar anlamlı olan “ism” (إِسْمٌ) kavramını takdir ederek, unutkanlığın ve

⁹⁹ Tûfi, *Şerhu Muhtasaru'r-Ravda*, 3/240.

¹⁰⁰ Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, 2/105; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 237.

¹⁰¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid b. Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, (b.y.: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), 1/659.

¹⁰² Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/251; Ahmed b. Ğânim b. Salim b. Mehnâ en-Nefrâvî, *el-Fevâkihü'd-devânî alâ Risâleti İbn Ebi Zeyd el-Kayrevânî*, (b.y.: Dârü'l-Fikr, 1995), 1/223; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî, *Müğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*, (b.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 1/412.

hatanın sadece uhrevî boyutu olan günahın kaldırıldığı anlamını elde etmişlerdir. Bunlara göre dünyada namazın iade edilmesi gerekir.¹⁰³

Muktezanın umûmu ile ilgili farklı görüşler, delil olmadığı durumlarda söz konusudur. Delilin olduğu durumlarda ise her iki görüş sahiplerine göre de delilin gerektirdiği duruma göre hareket edilir. Bir kimsenin başkasının malını hata ile telef etmesi gibi. Unutarak ya da yanlışlıkla telef edilen malın dünyada tazmin edilmesi gerektiği ile ilgili nas olduğundan dolayı söz konusu hadisin umûm ifade eden anlamı tahsis edilmiş olur.¹⁰⁴ Aynı şekilde takdir edilmesi gereken mukteza hakkında delil varsa yine de ihtilaftan söz edilemez. “Size ölü haram kılındı.”¹⁰⁵ ve “Size anneleriniz haram kılındı.”¹⁰⁶ mealindeki âyetlerde olduğu gibi. Zira birincisinde “yenilmesinin” ikincisinde “nikâhının” haram kılındığı bütün usûlcüler tarafından kabul edilmiştir. Dolayısıyla her iki âyette de iktizânın delâletinin umûm ifade edip etmemesi ile alakalı farklı görüş bulunmamaktadır.¹⁰⁷ O halde ihtilaf, herhangi bir delilin olmadığı durumlarda söz konusu olmaktadır.

¹⁰³ Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, 2/104.

¹⁰⁴ Zâmin olmak ile ilgili âyet ve hadisler için bk. Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Husrevî el-Beyhakî, *Ma'rifetü's-Süneni ve'l-Âsar*, thk. Abdülmuti Emin Kalaci, (Beyrut: Dârü Kuteybe, 1991), 8/284.

¹⁰⁵ Mâide, 5/3.

¹⁰⁶ Nisâ, 4/23.

¹⁰⁷ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hakki min ilmi'l-usûl*, thk. eş-Şeyh Ahmed Azzo İnâye, (b.y.: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1419/1999), 1/328. Unutarak namazını geçiren bir kimse hatırladığı zaman bunu kılması gerekir. Zira rivayet edilen “bir kimse namaz kılmayı unutursa hatırladığı zaman onu kılın” şeklindeki hadisten bunun kaza edilmesi gerektiği ibarenin delâleti yoluyla açık bir şekilde ifade edilmiştir. Burada iktizâ delâleti ve ibarenin delâleti çatışmış ve ibarenin delâleti itibara alınmıştır. Bk. Ebü'l-Hasan Müslim b. el-Haccac, *el-Müsnedü's-Sahih el-Muhtasar*, thk. Muhammed Fuat Abdülbaki, (Beyrut: Dârü İhyai't-Türasi'l-Arabî, ts.), 1/741.

5.6. Mükrehin Boşaması

Mükrehin boşamasının geçerli olup olmamasıyla ilgili iki görüş ileri sürülmüştür. Geçerli olmadığını savunanlar Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî fakihlerdir.¹⁰⁸ Hanefîler'e göre ise mükrehin boşaması geçerlidir.¹⁰⁹ Buradaki görüş ayrılığının sebebi, âyet ve hadislerin farklı yorumlanmasının yanı sıra usûl kaidesi olan muktezanın umûm ifade edip etmemesi hakkındaki ihtilaftır. İktizâ delâletinin umûm ifade ettiğini iddia edenler, “Ümmetimden...ikrah kaldırılmıştır.” şeklindeki hadiste “hüküm” kavramını takdir etmişlerdir. Böylece ikrah sonucu meydana gelen boşamalara ahirette günah terettüp etmediği gibi dünyada da böyle bir boşama meydana gelmiş olmaz. Ancak iktizânın delâleti zarurî takdir gerektirdiği için zaruret ölçüsüne göre hareket edilmesi gerektiğini savunanlar ise “ism” kavramını takdir etmişlerdir. Buna göre ikrah ile söylenen boşama ifadeleri ahirette günaha sebep olmasa da dünyada boşamaya sebep olur.¹¹⁰

5.7. Geceden Oruca Niyet Etmek

İktizânın umûm ifade edip etmemesi tartışması bağlamında geceden niyet edilmeyen orucun geçerliliği hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. “Geceden oruca niyet etmeyene oruç yoktur.”¹¹¹ şeklindeki hadiste muktezanın/geçerli kelimenin takdir edilmesi gerekir. Aksi halde hadisin metni doğru bir şekilde anlaşılmaz. Çünkü niyet olmasa da yememek ve içmemek anlamında oruçlu olmak mümkündür. Fakat bu, şer'î oruç sayılmaz. Şer'î anlamın doğru anlaşılması için bir kavramın takdir edilmesi gerekir. Şâfiî usûlcüler

¹⁰⁸ Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, (Kahire: Dârü'l-Hadis, 2004), 3/101; Mâverdî, *el-Hâvî*, 10/227; Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *eş-Şerhü'l-kebîr*, (b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, ts.), 8/241.

¹⁰⁹ Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilaziz b. Abidîn, *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1992), 3/235.

¹¹⁰ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 136.

¹¹¹ İbn Hanbel, *el-Müsned*, 1/69.

umûm gerektiren “sıhhat” kavramını, Hanefîler ise umûm gerektirmeyen “kemal” ifadesini takdir etmişlerdir. Buna göre Şâfî fakihlere göre geceden niyetin olmadığı oruç sahih sayılmamış, Hanefî fakihlere göre ise niyet geceden getirilmese bile oruç sahihtir. Fakat faziletli ve kâmil manada bir oruç olmamış sayılır.¹¹²

5.8. Hayız Müddeti

Hayız müddeti hakkında meydana gelen farklı görüşlerin temelini İbare ve işaret delâletlerinin tearuzu oluşturmaktadır. Tearuzun meydana geldiği hadislerden biri kadınların ömrünün yarısını namaz kılmadan oruç tutmadan geçirdikleri gerekçesiyle dinlerinin zayıf olduğu¹¹³ şeklindeki hadis ile diğeri hayzın en azının üç, en çoğunun ise on gün olduğu¹¹⁴ yönünde vârid olan hadistir. Hanefî fakihler, ibare ve işaret delâletlerinin tearuzu durumunda ibarenin delâletinin esas alınması gerektiği kaidesinden hareketle hayız müddetinin en azının üç, en çoğunun ise on gün olduğu görüşünü savunmuşlardır.¹¹⁵ Zira birinci hadisin sevki kadınların akıl ve din yönüyle zayıf olduklarını beyan etmek için vârid olsa da işaretiyle anlaşılan ise kadınların hayız müddetlerinin on beş gün oluşudur. Çünkü ayın yarısının oruçsuz ve namazsız geçirilmesi ömrün yarısının oruçsuz ve namazsız geçirilmesi demektir. Hanefî fakihler bu hadisten anlaşılan işaret delâletini itibara almadan hayız müddetinin en azının üç, en çoğunun on gün olduğunu ifade eden hadisin ibaresinin delâletine göre hüküm tespit etmişlerdir. Şâfî fakihler ise birinci hadisin işaret delâletine göre hareket ederek hayız

¹¹² Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtasri't-Tahâvî*, thk. İsmatullah İnâyetullah Muhammed, (y.y.: Dârü'l-Beşâirü'l-İslâmiyye, 2010), 2/408; Âmidî, *el-İhkâm*, 3/64.

¹¹³ İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, 2/1326.

¹¹⁴ Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünenü Dârekutnî*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 1/406.

¹¹⁵ Ebü'l-Hüseyn, Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî, *et-Tecrîd li'l-Kudûrî*, thk. Muhammed Ahmed Serrâc, (Kahire: Dârü's-Selâm, 2006), 1/365.

müddetinin en çoğunun on beş gün olduğu hükmünü elde etmişlerdir.¹¹⁶

Sonuç

Şer'î hüküm olan medlûlün lafızlar ve delâletleri vasıtasıyla anlaşılması usûlcüleri lafzı irdelemeye lafız türlerini ve delâletin kısımlarını sistematik biçimde ele almaya sevk etmiştir. Şâri'in kullandığı lafızda, kinaye, mecaz, iştirak, mücmel gibi vasıfların bulunması bunları doğru anlamayı problemlili hale getirmiştir. Şâri'in/konuşanın kastının muhatap açısından çoğu kez açık olmaması ve anlaşılmasının problemlili halde olması usûlcüleri, lafızları ve bunları anlama yöntemi olan delâleti ele almaya zorlayan başka bir sebeptir. Kullanılan lafzın yapısı, içinde bulunulan durumun bağlamı, harici karineler ve deliller, mütekellimin kastının doğru anlaşılmasına yardımcı olsa da onun maksadını katî bir şekilde ortaya koymaya yeterli değildir. Maksadın ve medlûlün net bir şekilde anlaşılması noktasında çaba gösterilmiş, lafzın delâleti en ince ayrıntısına kadar irdelenmiş, nihayetinde kullanılan yöntem ve ileri sürülen deliller, usûlcüleri farklı görüşlere sevk etmiş ve metodolojide meydana gelen bu farklı görüşler fûrû fikhına da yansımıştır.

Usûlcülerin sistematize ettiği delâlet teorisi mütekellimûn usûlcülerde ilk dönemlerde asıl ve ma'kûlû'l-asl şeklinde bir tasnife tabi tutulurken, daha sonra mantûk ve mefhum şeklinde tasnif edilmiş ve bu tasnif Gazzâlî ve sonrasında daha da yaygınlaşmıştır. Fakihler ekolü usûlcüleri ise delâleti ibarenin, işarenin, nassın ve iktizanın delâleti olmak üzere dördü bir tasnife tabi tutmuşlardır.

Usûlcülerin delâlet hakkındaki görüş ve tartışmaları doğru medlûlün ve isabetli hükmün nasıl elde edilebileceği noktasında titizlikle yapılan çalışmaların neticesidir. Konunun geniş bir şekilde

¹¹⁶ Ebû Zekeriyâ Muhyiddin b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, (y.y.: Dârü'l-Fikr, ts.), 2/381; Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, 2/211; Okur, *Haneî Usûlcülere Göre Nazmın Delâleti*, 134.

ele alınması ve bununla ilgili doktriner yaklaşımlar, Şâri'in hitabının doğru anlaşılması, fikhî meseleleri çözüme kavuşturma noktasında fıkıh usûlünün işlev görmesi oldukça önemlidir. Böylece fakihlerin nassları doğru anlaması için şer'î amelî hükümlerin istinbâtı hususunda takip edilen sistematik kurallar bütününün önemi ortaya çıkmaktadır. Netice itibarıyla fıkıh usûlü bilginlerinin bu noktada meydana gelen tartışmalarından, nasları anlamada ve onlardan hüküm istinbâtında salt aklın değil, aklın yanı sıra birtakım ilke ve esasların da etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Kasten adam öldüren, yeme ve içme ile ramazan orucunu bozan kimselere kefaretin gerekli olup olmaması, abdest ve oruç gibi ibadetlerde niyet etmek, namazda unutarak konuşmak gibi birtakım meselelerde, lafzın ya da mefhûmun delâleti konusunda ileri sürülen farklı görüşlerden dolayı farklı içtihatlar ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

- Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed. *eş-Şerhü'l-kebîr alâ metni'l-Mukni'*. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, ts.
- Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî. *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. b.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İslâmî, ts.
- Abdülkerim b. Ali b. Muhammed b. Nemle. *el-Mühezzeb fî ilmi usûli'l-fikhi'l-mukaren*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999.
- Abdülkerim b. Ali b. Muhammed Nemle. *el-Cami' li mesâil usûli'l-fikh ve tatbikâtuha alâ'l-mezhebi'r-râcih*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/2000.
- Akserî, Muhammed. *el-Mantûku ve'l-mefhûmü beyne medreseteyi'l-mütekellimîn ve'l-fukahâ*. Fas: y.y., 2005.
- Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyyifüddin Ali. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Abdürrezzak Afifi. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.

- Askalânî, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Fethü'l-bâri şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379.
- Bardakoğlu, Ali. "Delîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/138-140. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bardakoğlu, Ali. "Delâlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/119-122. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Husrevcirdî. *Ma'rifetü's-süneni ve'l-âsâr*. thk. Abdülmütî' Emin Kal'aci. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Kuteybe, 1991.
- Bolay, M. Naci. "Delâlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/119-122. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-usûl*. 4 Cilt. b.y.: Vizâretü'l-Evkâfî'l-Kuveytiyye, 1414/1994.
- Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. İsmatullah İnâyetullah Muhammed, 8 Cilt. y.y.: Dârü'l-Beşâirü'l-İslâmiyye, 2010.
- Cirâ'î, Ebû Bekir b. Zeyd el-Cirâ'î es-Sâlihî. *Şerhu Muhtasari Usûli'l-Fıkh*. 3 Cilt. thk. Abdülaziz Muhammed İsa. Kuveyt: Letâif li Neşri'l-Kütüb, 1433/2012.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyn. *Kitâbü't-ta'rîfât*. Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1983.
- Cüveynî, Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf. *el-Bürhân fi usûli'l-fıkh*. thk. Salah b. Muhammed b. Uveyde. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. *Sünenü Dârekutnî*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.

- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer. *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh*. thk. Halil Muhyeddin el-Meyis. b.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001.
- Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmam. *İcâbetü's-sâil şerhu Buğyeti'l-âmil*. thk. el-Kâdî Muhammed b. Ahmed. Beyrut: Muessesetü'r-Risâle, 1986.
- Ebû Zehre Muhammed. *Usûlü'l-fikh*. b.y.: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî. *Şerhu Muhtasari'l-müntehâ*. thk. Muhammed Hasan İsmail. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-Bâcî. *el-İşâre fî ma'rifeti'l-usûl*. thk. Muhammed Ali Ferkûs. Beyrut: Dârü'l-Beşâir, 1416/1996.
- Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî. *Der'ü'l-kavli'l-kabîh bi't-tahsîn ve't-takbîh*. thk. Eymen Mahmud Şahhâde. Beyrut: ed-Dârü'l-Arabiyye, 1426.
- Emîr Pâdişâh, Muhammed Emin b. Mahmud el-Buhârî. *Teysîrü't-tahrîr*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî. *Tehzîbü'l-luğa*. thk. Muhammed 'Avd. 8 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1419/1998.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Müstasfâ*. thk. Muhammed Abdüsselam. b.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.

- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Mihakkün 'nazar fi'l-mantık*. thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1431.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Şifâ'ü'l-galîl fi beyâni'ş-şebahi ve'l-muhîl ve mesâlik't-ta'lîl*. thk. Hamd el-Kebîsî. Bağdat: Matba'ü'l-İrşâd, 1390/1971.
- Hammâdî, İdrîs. *el-Hitâbü'ş-şer'î ve turuku istismârihi*. Beyrut: el-Merkezü's-Sekâfiyî'l-Arabî. 1994.
- Haraşî, Muhammed b. Abdillâh. *Şerhü Muhtasarı Halil li'l-Haraşî*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- İbn Abidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilaziz. *Reddü'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-Muhtâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1992.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Müsnedü İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb Arnavût. 50 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffikuddin Abdullah b. Ahmed. *el-Muğnî*. thk. Taha ez-Zeynî. 15 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1968.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuad. 2 Cilt. b.y.: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktasid*. Kahire: Dârü'l-Hadis, 2004.
- İbnü'd-Dehhân, Muhammed b. Ali b. Şuayb. *Takvîmü'n-nazar fi mesâile hilâfiyye zâi'e*. thk. Salih b. Nasır. 5 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1422/2001.

- İbnü'l-Hâcib Ebû 'Amr Osman b. Ömer b. Ebî Bekir. *Muhtasarü'l-müntehâ*, (Ebü's-Senâ el-İsfehani'nin *Beyânü'l-muhtasar*'ı ile birlikte). thk. Muhammed Muzaffer Bekâ. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Dârü'l-Medenî, 1406/1986.
- İbnü'l-Hâcib Ebû 'Amr Osman b. Ömer b. Ebî Bekir. *Muhtasari'l-Müntehâ*, (Adudüddin el-Îci'nin şerhi ve Teftâzânî'nin haşiyesi ile birlikte), thk. Muhammed Hasan İsmail. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004.
- İbnü'n-Neccâr, Takıyüddin Ebü'l-Bekâ' Muhammed b. Ahmed. *Şerhü'l-Kevkebü'l-Münîr*. thk. Muhammed ez-Zühaylî. 4 Cilt. b.y.: Mektebetü'l-Abekân, 1418/1997.
- İbnü's-Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *Cem'u'l-cevâmi'*. thk. Abdülmünim Halil. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2002.
- İltaş, Davut. *Fıkıh Usûlünde Mütekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*. İstanbul: İSAM (İslâm Araştırmaları Merkezi) Yayınları, 2011.
- İyâd b. Nâmî. *Usûlü'l-fıkıh'l-lezî lâ yes'u'l-fekîhu cehlehü*. Riyad: Dârü't-Tedmüriyye, 1426/2005.
- Karâfî, Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. İdris. *el-İkdü'l-manzûm fi'l-husûsi ve'l-umûm*. thk. Ahmed el-Hatm Abdullah. 2 Cilt. Mısır: Dârü'l-Kütübî, 1420/1999.
- Kâsânî, Alaüddin Ebû Bekir b. Mesud. *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*. 7 Cilt. b.y.: Dârü'l-Kütübübi'l-İlmiyye, 1986.
- Katî'î, Safiyyüddin Abdülmümin b. Abilhakk. *Kavâidü'l-usûl ve me'âkidü'l-fusûl*. thk. Enes b. Adil el-Yetâmî & Abdülaziz b. Adnan. Kuveyt: Dârü'r-Rekâiz li'n-Neşr, 1439/2018.

- Koçinkağ, Mansur. *Mütekellim Yöntemi İslâm Hukuk Metodolojisi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn, Ahmed b. Muhammed. *et-Tecrîd li'l-Kudûrî*, thk. Muhammed Ahmed Serrâc. 12 Cilt. Kahire: Dârü's-Selâm, 2006.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed. *el-Hâvi'l-kebîr fi fikhi İmam eş-Şâfiî*. thk. eş-Şeyh Ali Muhammed. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Mâzerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali. *İdâhül'mahsûl min Bürhâni'l-usûl*. thk. Ammâr et-Talibî. b.y.: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1437.
- Merdâvî, Alaüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Süleyman. *el-İnsâf fi Ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hilâf*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin. 30 Cilt. Kahire: Hier li't-Tibâ'a, 1995.
- Merdâvî, Alaüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Süleyman. *et-Tahbîr şerhü't-Tahrîr*. thk. Abdurrahman el-Cebrîn & Avd el-Karenî. 8 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmurz b. Ali. *Mir'âtü'l-usûl şerhü Mirkâti'l-Vusûl*, İstanbul: Şirketü Sehâfiye-i Osmaniiyye, 1319.
- Molla Hüsrev, Mehmed b. Ferâmurz b. Ali. *Mirkâtü'l-vusûl*. Çev. Davut İltaş. İstanbul: Muallim Neşriyat, 2019.
- Nefrâvî, Ahmed b. Ğânim b. Salim b. Mehnâ, *el-Fevâkihü'd-devânî alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî*. 2 Cilt. y.y.: Dârü'l-Fikr, 1995.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin b. Şeref. *el-Mecmû' şerhu'l-Muhezzeb*. 20 Cilt. y.y.: Dârü'l-Fikr, ts.

- Okur, Hüseyin. *Haneftî Usûlcülere Göre Nazmın Delâleti*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Peşe, Ahmet Muhammet. *İslam Hukuk Biliminde Lafzın Delâleti ve Mantûk-Mefhûm Ayrımına İlişkin Tartışmalar*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Pezdevî, Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyin b. Abdilkerîm. *el-Usûl, Keşfü'l-esrâr* ile birlikte. 4 Cilt. y.y.: Dârü'l-Kütbi'l-İslâmî, ts.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan. *el-Mahsûl*. thk. Taha Cabir Feyyaz. b.y.: Müessesetü'r-Risâle. 1418/1997.
- Safiyü'l-Hindî, Ebû Abdillâh Safiyüddîn Muhammed. *el-Fâik fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Nessar. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütbi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Semerkindî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, thk. Muhammed Zeki Abdilberr. Katar: Matbaatü'd-Devha el-Hadîse, 1404/1984.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *Usûlü's-Serahsî*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Sıgnâkî, Hüsâmüddîn Hüseyin b. Alî b. Haccâc el-Buhârî. *el-Kâfi şerhü'l-Pezdevî*. thk. Fahreddin Seyyid Muhammed. 5 Cilt. b.y.: Mektebetü'r-Rüşd, 1422/2001.
- Sübkî, Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfi. *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütbi'l-İlmiyye, 1416/1995.
- Şafîî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. el-Abbas b. Osman b. Şafî', *el-Umm*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1410/1990.

- Şâşî, Nizâmüddin Ebû Ali Ahmed b. Muhammed. *Usûlü's-Şâşî*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Şenkîti, Ebû Muhammed Abdullah b. İbrahim el-Alevî. *Neşrü'l-bünûd alâ Merâki's-suûd*. 2 Cilt. Mağrib: Matbatü Fedâle, ts.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-Hakki min ilmi'l-usûl*. thk. eş-Şeyh Ahmed Azzo İnâye. 2 Cilt. b.y.: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1419/1999.
- Şirbînî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. *Müğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*. 6 Cilt. y.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer. *Hâşiyetü alâ muhtasar İbn Hâcib ve şerhi'l-Adud*. thk. Muhammed Hasan İsmail. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mesud b. Fahriddîn Ömer. *Şerhu't-telvîh ala't-Tevdîh*. 2 Cilt. Mısır: Mektebetü Sabîh, ts.
- Tilimsânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Hasanî. *Miftâhü'l-usûl ilâ binâi'l-fürû'i alâ'l-usûl*. thk. Muhammed Ali Ferkus. Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1419/1998.
- Tûfi, Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm. *Şerhu Muhtasaru'r-Ravda*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 3 Cilt. b.y.: Müessetü'r-Risâle, 1407/1987.
- Yaşar, Mehmet Aziz. *Tâcüddîn es-Sübki ve Usûlcülüğü*. Mardin: Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Zebidî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzak. *Tâcü'l-arûs*. b.y.: ts.
- Zekeriyya el-Ensârî, Zekeriyya b. Muhammed b. Zekeriyya. *Gâyetü'l-usûl fî şerhi Lübbi'l-usûl*. Mısır: Dârü'l-Kütübi'l-Arabîyyeti'l-Kübrâ, ts.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh. *el-Bahrü'l-muhîl fî usûli'l-fikh*. 8 Cilt. b.y.: Dârü'l-Kütübî, 1994.